

Radu G. Păun

Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolathálók és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában*

1590-ben Giovanni Moro *bailo*, Velence konstantinápolyi képviselője a következőket írta Havasalföldről, Moldváról és Erdélyről mint az Oszmán Birodalom adófizetőiről:

„Ezek az államok igen gazdagok mindenféle javakban és nagyszámú népességgel rendelkeznek, fejedelmeik pedig, akik keresztények, egyszer talán hasznos szolgálatot tehetnek a kereszténységnek azzal, hogy felszabadítják magukat a török zsarnoksága alól; mivel saját erejükön kívül – amely egyesítve meglehetősen nagy lehetne – rendelkezésükre áll a római császár, a lengyel király, a moszkvai nagyfejedelem ereje is, akik mind hatalmas uralkodók és az oszmán hatalom ellenségei.”¹

Az igazi problémát Moro szerint a szultán ortodox alattvalóinak „nyers természete” okozta; de még így sem zárta ki, hogy előbb-utóbb bekövetkezik egy általános lázadás a Porta ellen, ha lesz egy olyan kivételes vezető (*capo*), aki képesnek mutatkozik arra, hogy népét nemes harcra vezesse az oszmán zsarnokság ellen.²

Moro, akárcsak Velence más konstantinápolyi követei, elég jól ismerte az oszmán politikát ahhoz, hogy pontosan lássa a *capók* szerepét a keresztény oszmánellenes felkelésekben; ez a tanulmány pedig éppen velük foglalkozik, a Porta elleni havasalföldi és moldvai felkelések történetén keresztül.

AZ ESEMÉNYEK

Az első epizódra, amit itt tárgyalnunk kell, 1574-ben került sor, amikor a moldvai Ioan cel Cumpit vajda (Rettenetes Ioan, 1572–1574) megtagadta az adófizetést és lázadást szított a szultán ellen. Az oszmán reakció nem váratott sokat magára: egy rövid hadjáratban legyőzték, majd kivégezték Ioant, és Petru Șchio-pult (Sánta Petru, 1574–1591 megszakításokkal) tették a trónra – ő volt az első

* Terjedelmi okok miatt az eredeti kéziratot a magyar változatban számos helyen rövidíteniünk kellett; a teljes bizonyító apparátus és az itt elemzett egyes esetek további részleteinek megismeréséhez lásd a párhuzamosan megjelenő angol verziót: Păun 2012a.

¹ Alberi 1855: 346.

² Alberi 1855: 362.

havasalföldi vajda, aki Moldva trónjára ülhetett. Húsz évvel később ugyanez a forgatókönyv ismétlődött meg: Vitéz Mihály havasalföldi (1593–1601) és Aron Tiranul moldvai vajda (Zsarnok Aron, 1591–1595 megszakítással) elrendelte török hitelezői lemeszárlását és csapataik élén Bukarestben, illetve Iași-ban hadat üzentek a Portának. Aron nemsokára elveszítette trónját, Mihály pedig erdélyi és Habsburg segítségével tovább folytatta a küzdelmet. 1599–1601 során Havasalföld mellett Moldvát és Erdélyt is hatalma alá vonta, Habsburg vazallusnak nyilvánította magát és 1601-ig harcolt az oszmánok ellen, amikor Giorgio Basta zsoldosai meggyilkolták. A lázadások a későbbiekben is többé-kevésbé ciklikusan visszatértek: 1620-ban Moldva horvát származású vajdája, Gaspar Graziანი (1619–20), a korábbi portai dragomán lázadt fel a szultán ellen lengyel segítséggel. Az oszmánoknak ismét sikerült helyreállítaniuk a rendet és Grazianit saját nemesei gyilkolták meg. A béke nagyjából negyven évig tartott, de 1659-ben újabb lázadás tört ki Havasalföldön, amelyet III. Mihnea (1658–1659) vezetett II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel (1648–60 megszakítással), illetve Constantin Șerban moldvai vajdával (1659–61 megszakítással) szövetségben. Némi kezdeti sikerek után Mihneának Erdélybe kellett menekülnie, ahol gyanús körülmények között halt meg. Az utolsó epizód 1711-ben történt, amikor Dimitrie Cantemir moldvai vajda (1710–11) csatlakozott Nagy Péter cárnak a szultán ellen küldött hadseregéhez. A Prut folyó partján az oszmánok megverték a moldvai és orosz hadakat, Cantemirnek el kellett hagynia országát és az orosz uralkodók csaknem ötven évre feladták oszmánellenes terveiket.³

Így aztán 1566 és 1711 között a havasalföldi és moldvai vajdák a Porta vazallusaiaként öt alkalommal lázadtak fel hűbéruruk ellen, ami hozzávetőlegesen harminc évenként egy felkelést jelent. Mivel majdnem minden generáció átélte legalább egyet közülük, a lázadások a társadalmi aktorok számára személyesen megélt tapasztalatot jelentettek, amelyek emlékét utódaikra át is hagyományozhatták. Másrészt, ahogy az események fenti áttekintéséből következik, a lázadások mindig kéznél levő megoldási lehetőségét jelentették a politikai rendszer válságára. Vajon a lázadások újabb és újabb előfordulása specifikus politikai és katonai körülmények eredménye (visszaélések az adó emelésében, európai katonai összefogás készülődése a Porta ellen és hasonló), vagy épp ellenkezőleg: az oszmán hatalommal szembeni általános attitűdöt tükröző komplexebb folyamat visszatérő epizódjait kell bennük látnunk? További felmerülő kérdés, hogy vajon egyedi esetekként kell-e elemeznünk ezeket a lázadásokat, vagy sorozatuk perspektívájából.⁴

Az én javaslatom az, hogy a lázadásokat összehasonlító megközelítésben és sorozatukban vizsgáljuk. Ennek érdekében négy szempontot fogok figyelembe venni. Az első a Porta és vazallusállamai, Havasalföld és Moldva közötti viszonyoknak a 16. század közepétől megfigyelhető dinamikájához kapcsolódik. A második az oszmánokkal kapcsolatos általános európai attitűdre vonatkozik,

³ A fenti események áttekintése: Iorga 1998, 2000.

⁴ Az adófizető államok lázadásai ritkán kerülnek az oszmán történelemről szóló munkák látókörébe; egy fontos tanulmány nemrégiben jelent meg: Katsiardi-Hering 2009.

amelynek ebben az időszakban legfontosabb jellemzője a „keresztes háború” gondolata és a „*capitulatiók* rendszere” közötti kvázi állandó oszcilláció. A harmadik, és igencsak fontos pont azon társadalmi szereplők személyes karrierjét vizsgálja, akik a lázadásokat levezényelték, tehát a *capókét*, akikről Moro beszélt. Honnan jöttek? Mit gondoltak az oszmán hatalomról? Miben reménykedtek e látszólag reménytelen háborúban? Tudták egyáltalán, milyen kockázatot vállalnak? Végül, de nem utolsó sorban ki kell térnünk a korszak „spirituális atmoszférájára” és az Oszmán Birodalom sorsával kapcsolatos elképzelésekre is.

A HŰBÉRŰR ÉS ADÓFIZETŐI

A Konstantinápoly elfoglalását követő évszázadban az oszmán katonai expanzió teljes mértékben kibillentette Délkelet- és Közép-Európa hatalmi egyensúlyát és a régió meghatározó hatalmi tényezőjévé tette az Oszmán Birodalmat. Havasalföldön és Moldvában a folyamat legközvetlenebb eredménye a felettük gyakorolt oszmán politikai ellenőrzés kiépülése volt. Ahogy Viorel Panaite rámutatott, 1535 és 1538 között az ikervajdaságokat a Porta „meghódoltatott területként” kezdte számon tartani, amelyeket így a Birodalom „jól védett birtokai” közé soroltak.⁵ A helyzet egyik legnyilvánvalóbb jele annak a gyakorlatnak az általánossá válása volt, hogy a két vajdaság uralkodóit Konstantinápolyban a szultán személyesen nevezte ki. Az 1545 és 1594 között Havasalföldön uralkodó tizenhárom vajda közül tizenegy ilyen módon került hatalomra; ugyanebben az időszakban Moldvában a nemesek által megválasztott, illetve a szultán által kinevezett vajdák váltogatták egymást. Szintén említésre érdemes, hogy kettő kivételével Havasalföld minden vajdáját legalább egyszer megfosztották trónjától karrierje során, de közülük csak kettő tudta azt visszaszerezni. A többiek vagy a hóhér pallosa által, vagy száműzetésben végezték életüket, de egy olyan is akadt, aki áttért az iszlámra. Másrészt egyes kinevezések, noha hivatalosan bejelentették őket, sosem léptek életbe, annak ellenére, hogy a trónkövetelők nagy összegeket fizettek a Porta pénztárába. A „rotációs elv”, ahogy Karin Barkey jellemezte az oszmán tartományok vezetőinek kinevezési gyakorlatát, egyre nagyobb szerepet kapott az ikervajdaságokban is.⁶

Ebben a kontextusban jogosan feltételezhetjük, hogy a döntéshozás legfőbb színtere fokozatosan Konstantinápolyba tevődött át, ahol a vajdai trón várományosai, illetve a szultán által letett vajdák idejük és anyagi forrásaik nagy részét arra szánták, hogy megkíséreljék megszerezni, illetve visszaszerezni uruk kegyeit. Trónkövetelőkné egy olyan csoportja formálódott, akiket a szultán és körei, annak érdekében, hogy a nyomásgyakorlás eszközeként felhasználhatók legye-

⁵ Panaite 1997, 2000. Lásd még Gemil 1991; Maxim 1993.

⁶ Vö. Barkey 1994, 1996. A részletekről lásd Păun 2012a.

nek, folyamatosan egymás ellen hergelték.⁷ Mindannyiuknak pénzre volt szükségük, hogy információt és hatalmat vásároljanak, és az információk révén pontosabb képük lehessen arról, mire kellene használniuk pénzüket és hatalmukat. Ahogy a külföldi megfigyelők is hangsúlyozták, Konstantinápolyban nagyon keveset lehetett elérni a főbb oszmán tisztségviselők közbenjárása és befolyása nélkül. Mindennek ára volt, így a szultán kegyencei támogatásának is, akik cserében hajlandók voltak szélesre tárni a Szeráj kapuját és akár a Birodalmi Tanácsra is ráerőltetni véleményüket.⁸ A konstantinápolyi nem muszlim elit a kulturális közvetítő szerepét játszotta ezekben az ügyekben, mivel megfelelő rálátással rendelkezett az oszmán rendszerre és fokozatosan a Porta egyfajta másodlagos „hatalmi elitjévé” vált.⁹ Így a havasalföldi és moldvai trónkövetelőknek szoros kapcsolatokat kellett fenntartaniuk ezzel a miliővel, hogy meg- (illetve vissza) szerezzék hatalmukat.

Másrésről az oszmánok hatalmuk biztosítása végett megpróbálták saját kulturális közegükbe integrálni az ikervajdaságok jövőbeli vezetőit. Ennek egyik eszköze az volt, hogy az uralkodó vajdák fiait vagy fivéreit túszként maguknál tartották és beosztották őket a *müteferrikának* nevezett portai szolgálattevők közé.¹⁰ Ennek azonban megvoltak a hátrányai: a korábban említett, lázadásokban résztvevő vajdák többsége ezek közül a Konstantinápolyban nevelkedett trónkövetelők közül származott, akik életük jó részét a Birodalomban töltötték és kiválóan ismerték a török nyelvet és szokásokat. Röviden: „a rendszer embereiként” működtek. Oszmán uraik ráadásul sokszor válságmegoldásként alkalmazták őket. Ioan azt a Bogdan Lăpușneanut (1568–1572) váltotta a trónon, akinek lengyel kapcsolatait az éppen a Szent Liga ellen harcoló Porta veszélyesnek ítélte. Aron Petru Șchiopul helyére került, aki lemondott és elhagyta az országot, míg Mihályban azt az embert látták, aki képes lesz Havasalföld belső konfliktusainak lecsendesítésére a Porta és a Habsburgok közötti új háború körülményei között is. Ugyanez vonatkozik Grazianira, akit politikai tárgyalóként szerzett tapasztalatai miatt jelöltek a moldvai trónra az Oszmán Birodalom és Lengyelország között fennálló feszült helyzetben. Ami Mihneát illeti, őt azért küldték Havasalföldre, hogy váltsa le és fogja el az engedetlennek bizonyuló Constantin Șerban vajdát (1654–58) és oszmán hídfőt biztosítson a II. Rákóczi György elleni hadjáratoknak. Cantemirnek hasonló helyzetben kellett Nicolaos Mavrocordatost

⁷ Ezt a helyzetet az tette lehetővé, hogy a hatalom öröklésének szabályai Havasalföldön és Moldvában is meglehetősen homályosak voltak. A „vére” (igazából „csontra” – „os de domn”) vonatkozó legitimitációs érv bárkinek rendelkezésére állt, aki korábbi uralkodó vajdák utóda volt, tekintet nélkül arra, a leszármazás legitím vagy törvénytelen, valódi vagy fiktív volt-e, lásd Păun 2001.

⁸ Lásd Iorga 1902: 190; Hurmuzaki 1897: 56.

⁹ Wolfgang Reinhard „hatalmi elit”-definícióját követem, lásd Reinhard 1996: 5–7. A „másodlagos” hozzátoldására azért van szükség, mert a konstantinápolyi nem muszlim elitnek nem volt közvetlen hozzáférése a döntéshozatali folyamathoz, bár befolyásolására képes volt.

¹⁰ Lásd Constantino Garzoni leírását 1573-ból: Alberi 1840: 413–414. A *müteferrika* tisztségről lásd Kramers 1993.

(1709–16 megszakítással) váltania Moldvában, kimondottan azzal a céllal, hogy szemmel tartsa az oszmán területek ellen irányuló orosz mozgolódásokat.

Miért lázadtak fel uruk ellen? Miért ők és nem azok a vajdák, akiket az ország választott és akik ott éltek egész életükben? Először is szögezzük le, hogy az oszmánellenes lázadások fenti listája nem tekinthető reprezentatívnak a moldvai és havasalföldi társadalom egészének attitűdjére nézve, amit már az is bizonyít, hogy a lázadó vajdák mindegyikének (talán Mihály kivételével) erős helyi ellenállással is meg kellett küzdenie. Ioant saját bojárjai árulták el 1574-ben, míg Aron soha nem nyerte el a moldvai elit támogatását, akik a „Zsarnok” ragadványnevet adták neki. Graziani sorsa még szomorúbb volt: őt bojárjai meg is gyilkolták. 1659-ben a havasalföldi előkelők beárulták az oszmánoknak Mihnea terveit, így a vajda jónéhányukat megölette, hogy megelőzze tömeges árulásukat, amely azonban így is bekövetkezett.¹¹ A moldvai elit 1711-ben még akkor sem mutatott sok lelkesedést az oszmánok elleni harcra, amikor már megérkeztek a hírek az orosz cár közeledéséről.

Ha így áll a helyzet, logikus a kérdés, mi a szerepe egyáltalán ezeknek a lázadásoknak. A választ a két vajdaságon kívül, Konstantinápolyban és az Oszmán Birodalomban találjuk, mivel az oszmánok visszaszorításának eszméje itt, a keresztények körében élt tovább és erősödött a „hitetlenek” legyőzésére tett minden egyes kísérlettel. Másrészt úgy tűnik, a „marciare verso Constantinopoli” (ahogy Peter Bartl fogalmazott) nemcsak egy álom volt, hanem a 16–17. századi európai politika állandó eleme és fontos orientációs pontja, amely a régi kereszties hagyományokra épült és a Szentszék áldását is élvezte. Esetünkben nem számít, hogy az orientációnak voltak-e konkrét eredményei; ami fontos, hogy egy olyan tudatállapotot idézett elő, ahol a remény cselekvésre ösztönzött és a cselekvés táplálta a reményt, és ahol a végső győzelem mindig lehetségesnek látszott mind az oszmán uralom alatt élő keresztények számára, mind azoknak az „új keresztieseknek”, akik közelinek látták a napot, amikor felszabadítják a „második Rómát.”

Ez az egymást tápláló remény és cselekvés folyamatosan termelte az információkat „a török ügyek valódi állásával” kapcsolatban.¹² Konstantinápolyba számos csatornán keresztül minden nap komoly mennyiségű hír érkezett és ugyanennyi hagyta el az oszmán fővárost Európa nagyvárosai és uralkodói udvarai irányában. Ezek egy részének megbízhatósága nyilvánvalóan kérdéses volt, sok bizonyult közülük túlzottnak vagy elfogultnak, és sokat cáfolt meg egy következő hír; de éppen ez a folyamatos változás tartotta fenn a feszültséget és az emberek érdeklődését. Ugyanez vonatkozott azokra, amelyeket „vágyalapú híreknek” nevezhetnénk, vagyis amelyek olyasmikről tudósítottak, amiben az emberek reménykedtek, így nem is kellett igaznak lenniük ahhoz, hogy annak fogadják el őket és lángra gyújtsák képzeletüket. A különböző típusú információk – akár „igazak” vagy „hamisak” voltak, de még ha a politikai propaganda részeként azo-

¹¹ Ciorănescu 1935: 172–177.

¹² A 16. századi írásokra lásd Göllner 1961–1968. Számuk mindazonáltal jóval nagyobb volt az ebben a két kötetben találhatóéknál, lásd Dujčev 1935; Waugh 1975; Šimeček 1978; Miller 1994.

nosították is őket – nyilvánvalóan befolyásolták közönségüket (abban az értelemben, hogy cselekvésre sarkallták őket) és orientálták annak valóságérzékelését is, amennyiben egy specifikus, az oszmánokról és a velük szembeni kívánatos attitűdről alkotott képet támasztottak alá.

Az általunk elemzett jelenségeket pontosan ebben a kontextusban kell értelmeznünk. Ezekben az esetekben a „tisztá” és hűvös „stratégiai észnél” valami komplexebb és törekenyebb állunk szemben, valamivel, ami a Moro által említett *capók* személyiségéből adódik, saját tapasztalataikból egy olyan világban, amely sokkal nagyobb volt annál, mint ahogy manapság el szoktuk képzelni. Ha egyéni életrajzaikra tekintünk, azt látjuk, hogy a „lázado vajdáknak” közös elképzeléseik voltak arról, milyen erők mozgatják ezt a világot, mivel állandó kommunikációt folytattak koruk információs központjaival és az azt mozgató kapcsolathálóval. A legtöbb esetben vajdai kinevezésüket is éppen ezen kapcsolatok és érdekcsoportok lobbitevékenységének köszönhetők.

A CAPÓK SZEMÉLYES TÖRTÉNETEI

Szereplőink közül hárman az oszmán rendszer belső emberei voltak és a birodalmi bürokráciában való rangemelkedés „klasszikus” mintáját követték. Gaspar Graziani a nagyhatalmú Iszkender pasának köszönhette pozícióját, aki Parosz és Naxosz hercegévé tette, később moldvai vajdát csinált belőle.¹³ Az oszmánok nézőpontjából Graziani teljesen megérdemelte ezt a kitüntetést, mivel kulcsszerepet játszott a Porta számos Firenzébe (1613), Belgrádba (1613), Linzbe és Bécsbe (1614–15) küldött követségében, ahol a német-római császárral kötendő béke tárgyalásaira került sor.

Mihnea a külföldi megfigyelők jelentéseiben először egy görög úrként, az 1626-ban elhunyt Radu Mihnea vajda fiaként tűnik fel, aki az öreg Kenán pasa szerájában nevelkedett. Ugyanez az információforrás egy más alkalommal arról is tudósít, hogy a vajdafi a szultáni szerájban nőtt fel, ahol a „szultána,” tehát valószínűleg az uralkodó anyja, illetve annak testvére kegyeit élvezte.¹⁴ Az ő támogatásuknak köszönhette Mihnea a trón megszerzését. Cantemir számára nagyhatalmú amatőr művészek nyitották meg az utat az oszmán politika felsőbb rétegeibe: a művészet és a politika elválaszthatatlannak bizonyult a 18. század elején.¹⁵ Cantemir jó ismerőse, Nefioglu asztrológus a szeráj kegyeit élvezte

¹³ Iorga 1895: 56. Iszkender támogatásáról: Iorga 1902: CXXXVI és CXXXIX, 1. jegyzet. Állítólag Graziani karrierjét az is elősegítette, hogy Murád pasa nagyvezír (1606–11) maga is horvát származású volt, mint az oszmán előkelők közül többen, lásd Stoy 1984: 59; Manea-Grgin 2006.

¹⁴ Hurmuzaki 1886: 42; Ciorănescu 1934: 28.

¹⁵ A kortársak szerint Cantemir az oszmán szokásokban és irodalomban való jártasságának, illetve zenei tehetségének köszönhette trónját. 1688-ban, tizenöt évesen került Konstantinápolyba mint az apjáért kezeskedő tús. Három év után tért vissza Iași-ba, de csak két évig tartózkodott ott; 1693-ban, egy három hétig tartó vajdai uralkodást követően újra az oszmán fővárosba ment és ezúttal tizenhét évig ott is maradt, először száműzött vajdaként, majd bátyja,

és bizalmas kapcsolatban volt Rami Mehmed nagyvezírrrel is, akit egy időben a moldvai ex-vajda patrónusaként is számon tartottak. Davul Iszmail efendi és Latif Cselebi, a szeráj főkincstárnokai kiváló amatőr zenészek voltak és Cantemir az ő felkérésükre írta meg traktátusát az oszmán zenéről, amelyet III. Ahmed szultánnak ajánlott.¹⁶ Amikor Davul Iszmail a tatár kán képviselője lett Konstantinápolyban, Cantemir úgy látta, pozíciói látványosan megerősödtek, és valóban: nem sokkal később a kán közbenjárásának köszönhetően nyerte el a moldvai trónt, akárcsak fivére, Antiochus (1695–1707, megszakítással).¹⁷ Úgy tűnik, a döntésben a zene iránt szintén érdeklődő Baltadzi Mehmed nagyvezírnek is benne volt a keze. Neki egy megbízható kliensre volt szüksége a moldvai trónon, aki hatékony segítséget nyújthat a kánnal és Svédország királyával, XII. Károllyal közösen tervezett oroszellenes háborúban.¹⁸ Dimitrie Cantemirnek ugyanakkor jó kapcsolatai voltak a konstantinápolyi diplomatákkal is, ami nyilván szintén hozzájárulhatott kinevezéséhez.¹⁹

Mindez arra mutat, hogy a konstantinápolyi karrierben fontos szerepet játszott, ha az ember alternatív kapcsolatokat is fenntartott. Az eddig ismertetett három esetben főszereplőinket az oszmán hatalmi rendszerben betöltött pozícióik különösen érdekessé tették a „külső” csoportok szemében, akiknek szükségük volt az oszmán hatalommal kapcsolatos, első kézből származó információkra, vagy a portai politikai tárgyalások során használható közvetítőkre. A későbbi lázadó vajdák ebben a minőségükben építették ki kapcsolataikat a konstantinápolyi diplomáciai miliőben; ez ugyanakkor az oszmánok szemében is megnövelte jelentőségüket, hiszen nekik is szükségük volt ügyes és megbízható tárgyalókra külkapcsolataik intézésekor.

Graziani ismét csak kivételes esetnek számít, mivel ő meglehetősen sok ideig állt a politikai ügyek középpontjában és hivatalos pozícióval is bírt az oszmán államigazgatásban. Képességeit már korábban bizonyította, hiszen az oszmán előkelők már ismerték hajdani, a velencei és konstantinápolyi angol követségek dragománjaként felépített karrierjét.²⁰ Graziani az után is folyamatosan fenntartotta kapcsolatait korábbi protektoraival és barátaival, hogy oszmán diplomata lett belőle, és sokszor látta el őket információval.²¹ Egész karrierje arról tanús-

Antiochus képviselőjeként (ún. *capuchehaiájaként*). 1705 és 1710 között sajnos nincs róla adat, lásd Cernovodeanu 2002; Lemny 2002.

¹⁶ Iorga 1998: 6, 417; Lemny 2002: 69–71. Cantemir barátsága Abdüldzselil Cselebi Levni udvari festővel szintén hozzájárult annak a politikai kapcsolathálónak a kiszélesítéséhez, amelyet apjától örökölt.

¹⁷ Antiochusról lásd a francia, illetve velencei és angol követjelentéseket: Hurmuzaki 1883: 352; Iorga 1895: 309.

¹⁸ Iorga 1910; Lemny 2002: 91–92; Eremia 2008: 61–63.

¹⁹ Lemny 2002: 65–67.

²⁰ Ezen összeköttetései miatt került először kapcsolatba a moldvai ügyekkel is, mivel Graziani egy darabig az angol korona által támogatott Ștefan Bogdan trónkövetelőnek is szolgálatára állt, lásd Coulter 1990: 69.

²¹ Állítólag az angol követség is támogatta a moldvai trón megszerzésében (Coulter 1990: 57, 70), és a Habsburg követ, Molard báró is II. Mátyás figyelmébe ajánlotta (Veress 1937: 78). Nagyon

kodik, hogy nagy mestere volt a kapcsolatépítésnek és az információk szivárogtatásának, olyannyira, hogy nehezebb azt megmondani, kivel *nem* állt valamilyen kapcsolatban. Levelezőpartnerei között lengyel mágnásokon kívül II. Ferdinánd császárt, II. Cosimo de' Medici toszkán nagyherceget, Don Pedro Téllez-Girón de Osunát, Nápoly és Szicília alkirályát és III. Fülöp spanyol királyt (1598–1621) is ott találjuk. Annak érdekében, hogy pozícióját megerősítse, Konstantinápoly velencei köreivel is kereste a kapcsolatokat: engedélyt kért a *bailótól*, illetve a dózsétól, hogy feleségül vehesse a velencei nagydragomán, Marc' Antonio Borisi lányát. Úgy tűnik, erre nem került sor, de Marc' Antonio fivérét, Bernardo Borisit mindenesetre Graziani moldvai kíséretében találjuk.²²

Amikor 1618 decemberében találkozott a *Militia Christiana* vezetőivel, Graziani már jól ismerhette Nevers hercegének és követőinek terveit, hiszen közülük legalább néhányal majdnem biztosan találkozott korábbi diplomáciai küldetési során.²³ Az itáliai, raguzai és velencei levéltárak anyaga újabb részletekkel gazdagíthatja még tudásunkat Graziani kapcsolatairól az európai diplomácia világában, ám azt már most feltételezhetjük, hogy karrierje nem a véletlenek összejárásának eredménye és a szultán elleni lázadása sem fogható fel izolált eseményként. Épp ellenkezőleg: Graziani tevékenységét a számos korabeli kísérlet kontextusában kell látnunk, amelyek a balkáni népeknek a Porta elleni fellázítására irányultak, és a Szentszék jóváhagyásával Spanyolország, illetve különböző itáliai fejedelmek (Szavója, Mantova, Toszkána, Párma) álltak a háttérükben.²⁴ Tekintettel pozíciójára, biztosak lehetünk benne, hogy Grazianinak ezekről a kísérletekről és a belőlük kinövő lázadásokról sok információ állt rendelkezésére és Nevers Balkán-politikája, amelyet Róma és Richelieu tanácsadója, a nevezetes Père Joseph is támogatott, nagyszerű lehetőséget adott számára a cselekvésre.²⁵ A tények, például hogy Graziani 1619-ben segítette Homonnai György Bethlen Gábor megbuktatására tett kísérletét, illetve hogy a lengyel Samuel Korecki az oszmánok elleni végső ütközetében mellette harcolt, közös oszmánellenes terv létezésére utalnak. A korábbi

valószínű, hogy kettős vagy még többes ügynökként szolgált, ezért nem is volt különösebben népszerű kortársai körében, lásd Stoy 1984: 116.

²² Pippidi 1980: 133–159; Luca 2007: 71–83.

²³ A *Militia Christiana* katonai–vallási rendjét 1619-ben, Charles Gonzague, Nevers hercege kezdeményezésére alapították és azzal a nyíltan deklarált céllal gyűjtött össze nemes katonákat Franciaországból, az itáliai államokból és a Német-római Birodalomból, hogy a keresztényeket megszabadítsa a „török zsarnokságtól”. Egyik vezetőjük Adolf von Altheim gróf volt, akivel Graziani már az 1614–15-ös Habsburg–oszmán tárgyalásokon találkozott. Marconnet, aki a Militián belül a kelet-európai régió felelőse volt, szintén Graziani kapcsolatai közé tartozott, lásd Georgescu 1934: 340–341; Papadópulosz 1966: 258–259. Grazianinak Radu Șerban havasalföldi vajdával (1602–11 megszakitással) is voltak kapcsolatai már 1616-tól (Veress 1937: 74–76). Graziani régi kapcsolatai közül többen (a szavojai Károly Emánuel, a toszkánai nagyherceg, a mantovai herceg és mások) azok közé tartoztak, akik a kezdetektől nagy lelkesedést mutattak Nevers tervei iránt: Göllner 1935–36: 84–85; Göllner 1968; Andreescu 1989: 9–11.

²⁴ Tamborra 1961; Zlatar 1992: 261–297. A raguzai szárlól részletesebben lásd Păun 2012a.

²⁵ Lásd Hurmuzaki 1883: 184. Nevers Balkán-politikájáról lásd Xivrey 1840–1841; Papadópulosz 1966. A Père Joseph-től kapott támogatásról Fagniez 1889; Papadópulosz 1966: 97–147; Pierre 2005.

dragomán értékes stratégiai partner lehetett a Militia vezetői számára, hiszen sosem habozott, felhasználja-e oszmán diplomataként felépített és fenntartott kapcsolat-hálóját saját céljaira.²⁶

Mihnea esete is ezt igazolja, hiszen utóbbi is megpróbálta régi kapcsolatait – elsősorban a Velencével és Erdéllyel fenntartottakat – mozgósítani annak érdekében, hogy katonai koalíciót hozzon létre az oszmánok ellen. Konstantinápolyi tartózkodása idején sok bizalmasa volt a szerájban, így potenciális barátai és ellenségei számára hasznos kapcsolatot, de persze fenyegetést is jelentett.²⁷ Rákóczi konstantinápolyi diplomatái folyamatosan keresték barátságát, együttműködtek vele, sőt, még a havasalföldi trónhoz jutását is megpróbálták elősegíteni; az erdélyi fejedelem pedig e stratégia révén egy hű és elszánt szövetségeshez jutott.²⁸ Egész más volt Velence reakciója: ők még az után sem bíztak Mihneában, amikor már nem trónkövetelőként, hanem a havasalföldi trón birtokosaként kereste meg őket. A fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy Mihnea pontos ismeretekkel rendelkezett a korszak politikai eseményeiről és megbízható információkkal látta el a velencei diplomataikat. Így 1659-ben, saját felkelésével egy időben a peloponnészoszi Maniban is kitört az a lázadás, amelynek szervezéséről már négy évvel korábban tájékoztatta a Serenissima konstantinápolyi képviselőit.²⁹

A lázadások elemzésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a közvetlen politikai körülményeket: ezekből látszanak azok a konkrét eszközök, amelyekről a társadalmi aktorok tudomással bírtak, és amelyeket személyes céljaikra felhasználhattak. Graziani, Mihnea és Cantemir helyzete ebből a szempontból kivételesen jónak mondható, az Oszmán Birodalomban elfoglalt státuszuknak köszönhetően. A hasonló lázadások kitörésének keretei azonban sokkal komplexebbek annál, mint hogy azon „globális” és „regionális” események összegei lennének, amelyek ugyanabban az időpillanatban történtek. Hozzá kell még számítanunk a rendszer strukturális elemeit is, amelyben a lázadások létrejönnek, és a feszültségeket, amelyeket ezen struktúrák dinamikája hordoz. Mihnea esete fényt vet ezekre is, mármint a különböző konstantinápolyi kapcsolathálóok közötti hatalmi harc rejtett mechanizmusaira.³⁰ A velencei diplomaták szerint a havasalföldi vajda lázadását nagy mértékben személyes ellensége, Panajótisz Nikúsziosz intri-

²⁶ Iorga 1902: CXXXVII, CXL–CXLI; Iorga 1899: 36, 7. jegyzet; Manea-Grgin 2006: 67–69. Graziani trónra kerülése után is tartott kémeket a Portán és pártfogója, Iszkender pasa udvarában és folyamatosan informálta a Militiát az oszmán tervekről (Iorga 1899: 45). A Porta úgy tűnik, tudott Graziani kapcsolatairól, de úgy döntött (Bethlen Gábor miatt), hogy egy jobb alkalomra halasztja elbocsátását, lásd Iorga 1902: CXLI, 3. jegyzet.

²⁷ Hurmuzaki 1886: 27. Evlia Cselebi szintén közli, hogy Mihnea bejáratos volt a szultán palotájába, Ciorănescu 1935: 92–93.

²⁸ A kapcsolat kezdetei 1654-re mennek vissza és fenntartásukban elsősorban Harsányi Nagy Jakab játszott fontos szerepet; ő ismertette össze Mihneát a Portára küldött svéd követtel is. Lásd Kármán 2012. Mihnea Simon Reniger császári követtel is tartott fenn kapcsolatokat, és talán a francia és spanyol követtel is, lásd Ciorănescu 1935: 94.

²⁹ Ciorănescu 1934: 9–10, 19. A Maniban kitört felkelésről Karathanászisz 1971; Tomadákisz 1975. További részletekről lásd Păun 2012a.

³⁰ Erről a kegyetlen hatalmi harcról általában lásd Păun 2003.

kái motiválták, aki Köprülü kedvenc kliense és a konstantinápolyi görög ortodox körök nagy hatalmú tagja volt.³¹

Ennek fényében egyszerűbb megérteni, miért nem volt esélye az oszmán hatalmi rendszerben azoknak, akik mindent egy kártyára tettek fel: bármelyik pillanatban feltűnhetett egy másik versenytárs, aki többet fizetett, vagy közvetlenebb hozzáféréssel rendelkezett az uralkodói kegy kútfejéhez és így sikerrel számolhatott le gyengébb riválisával. Az „alternatív források” minden a játszmában érdekelt politikai aktor számára kulcsszerepet játszottak – és mint Mihnea esetében láttuk, ők nem haboztak, ha ezeket időnként a már a rendszeren belül lévőkkel szemben kellett felhasználni.³²

Ugyanez vonatkozik azokra a lázadó vajdákra, akik az oszmán rendszeren kívülről jöttek, mármint akik csak trónkövetelői pályájuk végét töltötték Konstantinápolyban (Ioan, Aron és Mihály). Az alternatív kapcsolathálók az ő esetükben is fontos szerepet játszottak, nemcsak trónra kerülésükben, hanem lázadásuk előkészítésekor is. Ők azonban a politikai emelkedés inverz logikáját követték, hiszen az oszmán döntéshozókhoz másodlagos csatornákon keresztül jutottak el. Más szóval: elsődleges erőforrásaik vagy kívülről, vagy a rendszer alsóbb szintjeiről érkeztek. Ha az „insiderek” (Graziani, Mihnea és Cantemir) a szerájhoz való közelségüket próbálták kihasználni, az „outsiderek” mobilitással pótolták ennek hiányát. Európában és az oszmán Balkánon tett utazásaik során uralkodói és nemesi udvarokban fogadták őket, így jó rálátással rendelkeztek a korabeli politikai miliőre és hasznos kapcsolatokkal rendelkeztek. Mobilitásuk azt is lehetővé tette, hogy távolról tekintsenek az oszmán rendszerre és megismerjék az európai hatalmak Portával szembeni terveit és stratégiáit. Az oszmán Balkánon tett utazásaik során közvetlen ismereteket szereztek a Birodalom mindennapi életéről és a helyiek attitűdjéről és reményeiről is.

Amikor Ioan 1574-ben megszakította kapcsolatait a szultánnal, számos diplomáciai körrel létesített korábbi összeköttetésére, illetve az 1560–70-es években egész Európát izgalomban tartó konfliktusokban való személyes részvételének élményére épített.³³ Számos adattal rendelkezünk arra, hogy trónra kerülése

³¹ Hurmuzaki 1886: 63. A két politikai aktor közötti konfliktusok alapja – legalábbis részben – a havasalföldi trónnal kapcsolatos rivalizálásuk volt, lásd Ciorănescu 1934: 122. Ez megmagyarázná azt is, hogy amikor 1656 januárjában görög előkelők találkoztak, hogy a Moldvában és Havasalföldön uralkodó vajdák letételével kapcsolatban szervezkedjenek, választásuk nem a jelenlévő Mihneára esett, hanem az elgörögösödött moldvai családból származó Radu Leonra. Nikúsziosznak végül valóban sikerült legalább a moldvai trónt régi barátja és kliense, Gheorghe Ghica (1658–59) számára megszereznie.

³² Néhány adat szerint Ioan lázadását is részben az motiválta, hogy Mihaíl Kantakuzénosz „Sejtanoglu” nagyobb összegeket próbált kicsikarni a moldvai vajdából, aki valószínűleg az ő akaratából került a trónra. Stephan Gerlach azt írja: Ioan megtagadta, hogy 50 000 dukátot fizessen Sejtanoglu-nak, aki ezt afféle védelmi pénzként követelte tőle, mire utóbbi azzal vádolta meg a vajdát, hogy át akarja adni Moldvát a lengyel királynak, ami kiprovokálta az oszmánok katonai beavatkozását. Lásd Legrand 1877: 4–5; Iorga 1895–96: 12–13; Gorovei 1976: 115.

³³ Itt Ioan Rodoszon töltött idejére gondolok, amely egybeesett a lepantói csata időszakával. A politikai háttérrel lásd Setton 1984; Hasziótisz 1970: 48–76; Pippidi 1980: 23–53, további

után Ioan azonnal megpróbálta aktiválni kapcsolatait Lengyelországgal, Béccsel és talán Moszkvával, hogy felmérje a politikai és katonai szövetséggel kapcsolatos lehetőségeket, szükség eseteire biztosítsa visszavonulásának helyét és elkerülje, hogy hátba támadják.³⁴ Kapcsolatai közül legalább az egyik használhatónak bizonyult, hiszen a lengyel nemesi csapatok szövetségére számíthatott.³⁵

Aron és Mihály tapasztalatai a befolyással bíró csoportok dinamikájáról, illetve az oszmánellenes lázadások előkészítésében játszott szerepükről szolgáltatnak részleteket. Mielőtt trónra kerül volna, Aron élete jó részét Lembergben, az Oszmán Birodalom északi határainál elhelyezkedő információs központok egyikében, illetve Prágában töltötte, ahol többek között Ferdinánd főherceggel és Pezzen birodalmi kancellárral is megismerkedhetett, aki korábban, 1578–81 között a konstantinápolyi Habsburg követség titkára volt, míg később, 1587–92 között a császár képviselője az oszmán fővárosban.³⁶ II. Rudolf császár épp ebben az időszakban, 1589-ben állt elő egy új Szent Liga-tervvel, ami Spanyolország mellett a Német-római Birodalmat, Moszkóviát, a grúz fejedelemségeket és Perzsiát is magába foglalta volna.³⁷ Amikor kitört a háború a Habsburgok és az oszmánok között, Aron már Konstantinápolyban készítette elő trónra lépését. Vándorlásai mindenestre hasznosnak bizonyultak: erdélyi tartózkodása alatt megismerkedett Báthori Zsigmond fejedelemmel, aki barátja és patrónusa lett; nem sokkal később pedig Báthori Boldizsár Edward Barton angol követ figyelmébe ajánlotta.³⁸

Aron gyulafehérvári tartózkodása csaknem pontosan egybeesett Vitéz Mihályéval és nem lehetetlen, hogy a Báthoriak révén ismerkedtek meg egymással. Aronnal szemben, aki Közép-Európa udvaraiban szerzett tapasztalatokat, Mihály

irodalom: Păun 2012a. Lehetetlennek tűnik, hogy Ioan, akinek ennyire közvetlen érdekei fűződtek az oszmán ügyekhez, ne jutott volna információhoz róluk, vagy akár a velenceiek kísérletéről, hogy korábbi protektorát, Rettegett Iván cárt megnyerjék egy közös kereszties hadjáratra, hiszen ennek híre még a távoli Angliába is eljutott. Rodoszon Ioan egy darabig ékszerrel kereskedett és jó kapcsolatokat épített ki a görög–levantei kereskedői körökkel – nem kizárt, hogy ezek segítették trónra jutását.

³⁴ Attól tartva, hogy diplomáciai konfliktusba keveredik az oszmánokkal, Valois Henrik lengyel király elutasította Ioan segítségkérését, lásd Iorga 1936: 56. Megjegyzendő, hogy 1558–59-ben Ioan Jan Firley lublini vajda védelme alatt élt. A bécsi támogatásról lásd Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány levelét: Hurmuzaki 1891: 630–631, 650–654; Denize 2003. 1563-ban Ioan csatlakozott a Habsburg seregekhez, abban a reményben, hogy II. Miksa trónra segíti. A trón megszerzésére tett 1551-es sikertelen kísérlet után Rettegett Iván udvarába ment, ahol feleségül vette Szemjon rosztovi herceg lányát. Az asszony és közös gyermekük halála után, évekkel később Iván újabb orosz feleséget, a msztyiszlavi herceg lányát ajánlotta neki, de ez a házasság nem jött létre, lásd Gorovei 1976: 120. Ennek fényében elég valószínűnek tűnik, hogy létezett egy törökellenes moldvai–orosz szövetség terv; a kortársak közül ezt többen is tudni vélték, lásd Păun 2012a.

³⁵ A legtöbb történész véleményével ellentétben szövetségesei nem a kozákok közül kerültek ki, lásd Berindei 1972.

³⁶ Minea 1932–33: 149–150; Gorovei 1976: 128–129.

³⁷ A Lepanto utáni törökellenes tervek átalakulásáról szóló irodalmat lásd Păun 2012a.

³⁸ Poda 1938; Demény – Cernovodeanu 1974: 27. Barton bizalmasa, Paolo Mariani is támogatta Aront, lásd Poda 1938: 451–452.

Konstantinápolyban töltötte fiatal éveit, illetve a Balkánon kereskedett juhokkal (ún. cselepként) befolyásos nagybátyja, a görög származású Iani képviseletében, mielőtt ragyogó politikai karrierje elkezdődött volna Havasalföldön – több vajda szolgálatában és ugyancsak Iani támogatásával. Amikor kiderült, hogy maga is vajdai sarj, el kellett hagynia az országot, mivel minden trónkövetelő ellenséget látott benne. Aronhoz hasonlóan Mihály is Erdélybe ment, ahol Báthori Zsigmond kegyeit élvezte és őt is a fejedelem unokatestvére mutatta be Bartonnak.³⁹

A Konstantinápolyban már korábban kialakított kapcsolatai miatt Barton sikeres politikai támogatója lehetett Aronnak és pénzbeli támogatást is szerzett neki.⁴⁰ Az angol követ dolgát megkönnyítette Báthori Zsigmond közbenjárása is, illetve Aron azon kapcsolatai, amelyeket egyes lengyel családokkal, illetve magas rangú egyházi személyekkel tartott fenn, mint például II. Jeremiasz Tranósz pátriárka és tanácsadója, Nikifórosz „a diakónus” – két olyan személy, akit később Mihály támogatói között is megtalálunk.⁴¹

Aron és Mihály politikai lépései között érdekes átfedések vannak, amelyek forrását valószínűleg a Kantakuzénoszok konstantinápolyi kapcsolathálójának működésében kell keresnünk – politikai kliensként számos elődjükhöz hasonlóan mindkét vajda szorosan kapcsolódott ehhez a családhoz.⁴² Ennek politikai hagyományait már a nevezetes Mihaíl Kantakuzénosz „Sejtanoglu” lerakta és rokonai később is folytatták.⁴³ Sejtanoglu 1578-ban bekövetkező erőszakos halála után a család ügyeit Iani, „a bán” – egyesek szerint az öccse, mások szerint egy távolabbi rokon – vette át. Tekintet nélkül arra, igazi Kantakuzénosz volt-e, Iani megörökölte Sejtanoglu politikai és üzleti összeköttetéseit, és hatékonyan hasznosította őket. A raguzai Pascal de’ Marini Poli úgy írt róla, mint a vajda tökéletes ágenséről, mintegy annak „másáról”.⁴⁴ És ez a görög, Mihály anyjának bátyja valóban az is volt: egy gazdag és okos férfiú, akit társai tiszteltek és akiben feljebbvalói bíztak, aki mindig alkalmas volt a kényes ügyek kezelésére és pénzszerzésre is, ha szükség volt rá.⁴⁵ Minden trónkövetelő számára egyértelmű választás volt az ő kegyeinek keresése, és nem csoda, hogy sok éven keresztül volt moldvai és

³⁹ Podea 1938: 464–465; Florescu – Pleşia 1976: 161; Andreescu 1975a; Andreescu 1997: 13–37.

⁴⁰ Minea 1932–33: 172, 180 (4. jegyzet), 222. Barton jóátllt védencének tranzakcióiért és támogatta törekvéseit, lásd Hurmuzaki 1884: 177, 179–180. Egyes források szerint Aront a francia követ, a szultán kedvenc felesége, két zsidó bankár és néhány görög kereskedő is támogatta, lásd Podea 1938: 452; Tappe 1964: 61, 68–69.

⁴¹ Hurmuzaki 1884: 159; Podea 1938: 451–451.

⁴² Egyes történészek feltételezték, hogy Aron felesége is a Kantakuzénosz családból származott. Erre nincs közvetlen adat, noha valószínű, hogy valamilyen szintű rokonság fennállt. Mihályról egyesek feltételezik, hogy anyai ágon volt Kantakuzénosz-rokon. Lásd Florescu – Pleşia 1972; Andreescu 1975b; Andreescu 1997: 13–37; Cazacu 1995–96.

⁴³ Cazacu 1995–96; Păun 2012b.

⁴⁴ Iorga 1895–96: 24.

⁴⁵ Iani kiállt a vajdáért a szultáni tanácsban is, lásd Bănescu 1912. Petru Şchiopul számára két év alatt összesen 1 200 000 tallért sikerült kölcsönöznie konstantinápolyi zsidóktól, görögöktől és oszmán méltóságoktól, lásd Păun 2003: 306. Közvetítőként az 1590–91-es oszmán–lengyel tárgyalásokon is részt vett, lásd Florescu – Pleşia 1972: 145.

havasalföldi vajdák hivatalos képviselője (ún. *capuchehaiája*) a szultán udvarában, például Aroné is – ami ismét csak azt bizonyítja, hogy Aron és Mihály ugyanahhoz a – Iani befolyásos alakja körül alakuló – politikai körhöz tartozott. A pátriárkával és Nikifórosszal fenntartott kapcsolatuk ugyaninnen származott, hiszen mindketten a Kantakuzénoszok kapcsolathálójához tartoztak: míg az előbbi régi kliense volt Sejtanoglunak, az utóbbi a nővérének unokaöccse.⁴⁶

Iani utódja a Kantakuzénoszok kapcsolati hálójának vezető pozíciójában Sejtanoglu fia, Andrónikosz volt, aki 1593 után Mihály főtanácsadója lett.⁴⁷ Ő gyűjtötte össze a vajda trónjának megvásárlásához szükséges hatalmas összeget és elég egyértelmű, hogy az 1595-ös oszmánellenes felkelést is inkább az ő házában tervezték, mintsem Bukarestben vagy Iași-ban. Jellemző, hogy a Kantakuzénosz család mélyen belefolyt Mihály felkelésébe. Andrónikosz mellett, aki az egyik legfontosabb szerepet játszotta, legalább három fivére, Theódorosz, Dimítisz és Joánisz kulcspozíciót töltött be a vajda államapparátusában, miközben a távolabbi családtagok is aktívan támogatták törekvéseit, mint Nikifórosz és a trnovói metropolita, Dioníziosz Rhalle, akinek anyja volt a Kantakuzénosz-család tagja.⁴⁸ Bár kétséges, hogy Mihály valóban Bizánc újbóli elfoglalását tervezte-e – ahogy az oszmán uralom alatt élő ortodoxok remélték és a balkáni folklórban emlékeztek rá –, annyi biztos, hogy a bizánci császároktól származó Kantakuzénosz család, amely még mindig az Oszmán Birodalom közeli bukásában reménykedett, hatalmas befolyással rendelkezett Moldvában és Havasalföldön.⁴⁹

Nyilvánvaló, hogy Aron és Mihály trónra kerülése az ikervajdaságokban legalább három kapcsolati háló együttes tevékenységének az eredménye volt: a Kantakuzénoszok és követőik; Báthori politikai háttere, amely őt az ősi Dácia visszaállítására sarkallta; illetve Barton köre, akiknek legfontosabb célja a régióban a katolikus előretörés megállítása, illetve az angol kereskedelmet elősegítő béke fenntartása volt.⁵⁰ Míg kezdetben a körülmények mindenki igényeinek megfeleltek, a későbbi fejleményekről ez nem mondható el. Barton és királynője számára a Porta elleni háború egyértelműen kedvezőtlen volt, míg a II. Rudolf és a Szentszék által támogatott Báthoriak számára épp az ellenkezője igaz (és a Kantakuzénoszokra is, bár más okokból). Aron és Mihály az ő biztatásukra választotta a háborút, az ő segítségükkel indította el és legalábbis egy ideig az ő felsőbbbségük alatt folytatta. Zsigmond 1598-as lemondásával a helyzet alapjaiban változott meg, ami teljesen új irányt adott Mihály Erdéllyel, Moldvával és a Habsburg Birodalommal szembeni politikájának és egy idő után oda vezetett, hogy a havasalföldi vajda átvette Báthori korábbi helyét a három állam feletti

⁴⁶ Tsirpanlis 1985; Iorga 1904; Andreescu 1997: 81–115.

⁴⁷ Andrónikosz jelentőségéről a Portán lásd Păun 2012a; Andreescu 1997: 13–37; Cazacu 1995–96: 175.

⁴⁸ Andreescu 1997: 25–26, 32, 339–419; Iorga 1919.

⁴⁹ Iorga 1931: 14–15. Mihály terveiről: Pippidi 1975, 1981; Andreescu 1975b, 2003. Tevékenységének visszhangjáról a Balkánon: Iordan 1936; Ștefănescu 1942; Vincent 1995.

⁵⁰ A Báthori és Anglia közötti jó kapcsolatok tovább segítették ezen politikai szövetségek sikerét, lásd Podea 1938; Demény – Cernovodeanu 1974: 27–31, 67–74; Várkonyi 2004.

uralom birtokosaként.⁵¹ Ettől a ponttól kezdve az eredeti három kapcsolatrendszerből már csak egy, a „görög” támogatta, amely azonban élete végéig ki is tartott mellette.⁵²

A fentiekben ismertetett esetekből úgy tűnik, a lázadások tulajdonképpen a Porta és adófizető államai közötti kapcsolat lényegéből fakadó elemnek tekinthetők, hiszen az előbbi folyamatos nyomás alatt tartotta a vazallus fejedelmeket. Amióta a hatalmi aréna áttevődött Konstantinápolyba, a havasalföldi és moldvai trónkövetelők kénytelenek voltak az oszmán hatalmi rendszer általános logikáját követni, amely legfontosabb elemeinek a rotációs elvet, illetve a hatalmi körök és befolyással bíró frakciók közötti rivalizálást tarthatjuk. Ahogy Konstantinápolyban eldurvult a hatalomért folyó harc, az oszmán szokás, amely szerint a vajdákat „rotálják” – és ennek megfelelően anélkül is lemondatták, kivézik vagy száműzik őket, de legalábbis konfiskálják vagyonukat, hogy erre komoly okot adtak volna –, komoly státuszbizonytalanságot és általánosan kiszámíthatatlan körülményeket eredményezett. A vajdák soha nem tudhatták, mennyi ideig fognak uralkodni és mi lesz a sorsuk utána. Vagyis minél több szereplő lett része az oszmán rendszernek, annál erősebb lett rajtuk a rendszer nyomása.

Logikus, hogy ez a gazdasági és politikai nyomás a háborús időszakokban ért el kritikus mértéket: az adófizető államok számára a háború csaknem a teljes kiszámíthatatlanságot jelentette, mivel semmilyen befolyással nem voltak annak megindítására vagy befejezésére: valahányszor uruk úgy határozott, nekik háborúba kellett keveredniük. Ebben a kontextusban az Albert O. Hirschman modellje szerint fennálló három lehetőségből (kivonulás, tiltakozás, hűség) a harmadik opció nyilvánvalóan behatárolt eredményekkel járt.⁵³ Sőt, a „túlzott hűség” – vagyis az, ha az oszmán igények elé menve még többet is ajánlottak, mint amit a hűbérúr kért – közép- és hosszú távon kifejezetten kontraproduktívnek bizonyult, hiszen ez a gyakorlat fokozatosan növelte a vazallus fejedelemségekre nehezedő nyomást és egyre nehezebben teljesíthető kéréseket eredményezett a Porta részéről.⁵⁴ A „tiltakozás” opció jelen esetben az oszmán politikai gyakorlat internalizálását és követését jelentette: nagy anyagi áldozatok árán erős, befolyással bíró kapcsolati hálók kiépítését és fenntartását Konstantinápolyban. Ez nem jelentette azonban, hogy a kockázatot teljesen el lehetett volna kerülni,

⁵¹ Az 1595-ös gyulafehérvári szerződésben Mihály és Aron hűbéruruknak ismerték el Báthori Zsigmondot, ez alapozta meg közös katonai akciójukat a Portával szemben. A havasalföldi delegáció egyik vezetője Andronikosz volt. Nem sokkal a lázadások kitérőse után Zsigmond Ștefan Rázvannal cserélte le Aront. 1598-ban Zsigmond lemondott és Mihály kihasználta az alkalmat a gyulafehérvári szerződés felmondására, majd 1599-ben Erdély elfoglalására; a következő évben pedig Moldvát is megszállta, lásd Panaitescu 1936; Randa 1964.

⁵² Andronikoszt Mihály ellenfelei végeztették ki 1601-ben, lásd Ciorănescu 1934: 204.

⁵³ A paradigmáról lásd Hirschmann 1970.

⁵⁴ Elég, ha csak az adó és más pénzügyi szolgáltatások összegének növekedésére gondolunk. A „túlzottan hűséges” vazallusok ráadásul meglehetősen ritkán tudták hosszú ideig megtartani trónjukat.

hiszen ezek a körök sokszor követték saját, korábbi patrónusaikkal szembe forduló érdekeiket, amint azt a Kantakuzénoszok példáján is látni lehetett.⁵⁵

Mindezek az oszmán rendszer dinamikája által generált feszültségek és konfliktusok fontos szerepet játszottak azokban az esetekben, amikor a vazallusok a „kivonulás” opciót választották, különösen, ha erre a Porta ellen formálódó keresztény koalíciók kedvező lehetőséget nyújtottak. Ebből a nézőpontból a lázadás ellentámadásnak tűnhet, de ne feledkezzünk meg arról sem, milyen nyomást gyakoroltak a vajdákra – saját érdekeiknek megfelelően – a környező hatalmak, Lengyelország, a Habsburgok vagy Oroszország. A vajdákra nehéz választás várt utóbbiak és „igaz uruk” között: ha a „kivonulást” választották és az oszmánok győztek, elveszítették hatalmukat; ha viszont a „hűséget” választották és a keresztények értek el sikert, akkor ők a gonosz oldalára kerültek hittársaikkal szemben, ami szintén nagy terhet jelentett.⁵⁶

A SPIRITUÁLIS KÖZEG

A drámai tapasztalatok ellenére az oszmán hatalom közelgő bukásába vetett hit mind Nyugat-, mind Kelet-Európában folyamatosan táplált egyfajta kereszt-gondolatot. A Második Róma fokozatosan magára vette Jeruzsálem szerepét – amely túl távolinak bizonyult ahhoz, hogy az „új keresztések” ideálja lehessen – és századokon keresztül „politikai próféciai” állandó célpontja maradt. Nem szabad alábecsülni ezek hatását a politikai és katonai cselekményekre: Konstantinápoly lakosai – keresztények és muszlimok egyaránt – folyamatosan abban a tudatban éltek, hogy a város sorsa szoros összeköttetésben áll a világgal. Keresztény és oszmán eszkatológikus remények és félelmek ezen a ponton összeolvadtak, és ezt a valós világ eseményei is folyamatosan táplálták. Aligha gondolhatjuk, hogy a lázadó moldvai és havasalföldi vajdák kivonhatták magukat ennek a gondolkodásmódnak a hatása alól.

Konstantinápolyi tartózkodásuk alatt a későbbi vajdák megismerhették a muszlim elképzeléseket az új millenniumról, amely 1591–92-ben kezdődött, és tanúi lehettek a hozzá kötődő „eszkatológiai pániknak.”⁵⁷ Matteo Zano velencei bailo részletesen beszámolt erről az egyre növekvő félelemről „a törökök prognosztikonjai miatt” – amelyekből az derül ki, hogy Mohamed születése után ezer évvel nagy válságok várnak a Birodalomra, aminek a magyarországi hábo-

⁵⁵ Itt elsősorban Iani és Andronikosz azon döntésére gondolok, hogy ejtik korábbi pártfogoltjait és a havasalföldi dinasztia rivális ága felé fordulnak, ahonnan Mihály személyét választották.

⁵⁶ Hasonló dilemmákkal kellett megküzdenie a szultán szolgálatában álló görög–levantei előkelőknek, az ún. *archontainak*, lásd Păun 2003. A 17. század folyamán utóbbiak már egyre gyakrabban az oszmán rendszer – és benne saját pozíciójuk – fenntartása mellett álltak ki; az oszmánellenes attitűd inkább az egyházi vezetőkre volt jellemző, lásd a későbbiekben az 1650-es évek görög–orosz tárgyalásait egy „kereszties hadjáratról.”

⁵⁷ Alphonse Dupront kifejezése. A Birodalom végét jósló muszlim próféciai nem sokkal 1453 után jelentek meg és gyorsan toposzá váltak, lásd Setton 1992: 16–17; Şahin 2010.

rúban elszenvedett kudarcok adtak újabb hitelt.⁵⁸ Zane leírása 1594-ből származik, abból az időpontból, amikor Mihály és Aron a szultán elleni lázadás mellett döntött. Hat évvel később Girolamo Capello azt jegyezte fel, hogy III. Mehmed szultánra (1593–1603) mindenki utálattal tekintett, többek között azért, mert egyes „kedvezőtlen próféciák” az ő uralkodása alatti időszakra várták a Birodalom bukását. A jóslat egyszerű logikát követett: mivel Bizánc első és utolsó uralkodóját egyaránt Konstantinnak hívták és Konstantinápolyt Mehmed, Murád fia foglalta el, az Oszmán Birodalom bukásának ugyancsak egy Murád fia Mehmed alatt kellett bekövetkeznie. Racionális diplomataként Capello nem vette komolyan ezeket a „babonás és hiábavaló eszméket”, de el kellett ismernie, hogy a tömegekre nagy hatást gyakoroltak: nemcsak a szultán általános tekintélye csökkent, de alattvalói is kevésbé voltak hajlandók engedelmessé válni neki – ami nagy aggodalomra adott okot az oszmán kormányzat számára.⁵⁹

A velencei diplomaták által leírt elméletek ekkor már hosszú múltra tekinthettek vissza és nagy karrier várt még rájuk. A Pseudo-Szfranzisz *Chronikon Majusához* írott margináliák és interpolációk 1655-re jóslták az Oszmán Birodalom bukását azért, hogy az alexandriai Sztephanosznak tulajdonított ún. „arab nemzet horoszkópja” logikáját átvitték az oszmánokra és kiegészítették egy Bölcs Leó bizánci császárnak tulajdonított másik szöveg hivatkozásaival.⁶⁰ Ugyanebben az évben Mihnea bizalmasa, Paíziosz Ligaridisz ugyancsak olyan muszlim próféciáról írt, amelyeket „az oszmánok saját krónikáiban és történeti könyveiben” talált és amelyek szintén a Birodalom végét jóslták – ennek időpontját Ligaridisz 1678-ra tette.⁶¹ Nem sokkal ez előtt a végzetes dátum előtt a horvát Juraj Križanic Konstantinápolyban találkozott Panajótisz Nikúsziosz portai főtollmáccsal, aki olyan „arab könyveket” mutatott neki, amelyek az Oszmán Birodalom bukását jóslták IV. Mehmed (1648–87) alatt.⁶²

Hasonló elméletek Európa-szerte megtalálhatók voltak és sokat köszönhetnek Bartolomej Georgievics híres könyvének, az 1545-ben megjelent *Prognoma sive praesagium Mehemetanorum*nak, illetve a bizánci eszkatologikus és apokaliptikus írásoknak, amelyek másolatban terjedtek és számos európai nyelvre is lefordították őket, miközben újabb és újabb értelmezéseket nyertek a korabeli politikai eseményeknek megfelelően.⁶³ Nem véletlen, hogy az ezen irodalom iránti érdeklődés pontosan akkor kezdett nőni, amikor a 16. század második

⁵⁸ Alberi 1855: 442–443.

⁵⁹ Pedani 1996: 398; lásd még 422, 443.

⁶⁰ Congourdeau 1999: 66–67; Turner 1968. Hasonló elméletekről az Oszmán Birodalom 1622-re jóslt bukását illetően Zlatar 1995.

⁶¹ Argyriou 1982: 112. Paíziosz *Khreszmologionjára* lásd Teoteoi 2000; Teoteoi 2001; Olar 2009.

⁶² Argyriou 1982: 111–112; Golub 1976: 128. Az elméletek nyugati terjedéséről: Vakalópulosz 2000: 372; Setton 1992: 38.

⁶³ A könyvtárnyi irodalomból lásd például Alexander 1985; Pertusi 1988; Tăpkova-Zaimova – Miltenova 2011; Kiriakú 1995; nyugati hatásokról Dény 1936; Miyamoto 1993. Georgievics munkáját a 16. században majdnem nyolcvanszor adták ki és hét nyelvre fordították le: Setton 1992: 30–31; Göllner 1961–1968.

felében a Mediterráneumot és a Balkánt valódi és tervezett törökellenes hadjáratok sora tartotta izgalomban. Lepanto újabb lökést adott az érdeklődésnek és mind az itáliai, mind a görög kultúrában olyan emlékké vált, amelyet minden törökellenes háború idején fel lehetett eleveníteni.⁶⁴

Az *Oracula Leonis* kéziratának és nyomtatott változatainak kronológiája egybeesik a „keresztény Európa” és az oszmánok közötti kapcsolat feszültségekkal teli periódusaival.⁶⁵ Zakhariász Szkordílisz az *Oracula* két ún. Barozzi-kéziratát 1572-ben és 1573-ban készítette el, tehát közvetlenül Lepanto után. Szkordílisz elképzelése szerint az Oszmán Birodalom bukásának még II. Szelim (1566–74) uralkodása alatt be kellett volna következnie.⁶⁶ 1596-ban, a Szent Liga Porta elleni háborújának kellős közepén, az *Oraculát* kinyomtatták Bresciában, Georgievics írásának társaságában, amely III. Mehmed (1595–1603) uralkodása idejére jósolta az oszmán hatalom végét. A szöveg első görög kiadása 1618-ban készült, a *Militia Christiana* létrehozásával egy időben, míg Petrus Lambeccius latin–görög kiadása 1655-ben, Párizsban látott napvilágot, a kandiai háború idején, négy évvel Mihnea lázadása előtt.

A fenti listát persze tarthatjuk a véletlenek összejártsága eredményének is, hiszen a szövegeknek sok más nyomtatott kiadása is készült és ezek megjelenése nem feltétlenül esett egybe bármilyen törökellenes lázadás kitérésével. Arra azonban van bizonyíték, hogy azon társadalmi aktorok némelyike, akikkel itt foglalkozunk, birtokolt és valószínűleg olvasott is egy-egy példányt.⁶⁷ Antóniosz Kantakuzénosz magánkönyvtárában nemcsak Jóannész Kantakuzénosz császár híres muszlimellenes *Apológiája* volt meg, hanem Pszeudo-Metódiosz és Leó császár próféciai is, hasonló írások társaságában. Antóniosz fiának, Geórgiosznak – aki Sejtanoglu veje és Andronikosz sógora volt – szintén megvoltak Leó próféciai, de a listának itt nincs vége. Jeremiasz pátriárka kéziratgyűjteményében szintén megtalálható volt Kantakuzénosz *Apológiája* és caesareai András kommentárja is Dániel prófécijáról.⁶⁸

Számos bizonyíték van arra, hogy a politikai események és a próféciaák szorosan kapcsolódtak egymáshoz. Néhány évvel azután, hogy megírta a velencei Alvise Mocenigo törökellenes sikereinek történetét, Gerászimosz Vláhosz görög tudós Moszkva felé fordult és 1656–57-ben a Leó próféciai által inspirált *Győzelem a Török Birodalom felett* című művét a görögök jövőjének felszabadítójaként

⁶⁴ Olivieri 1974; Pierozzi 1994.

⁶⁵ Rigo 1996: 79; Mango 1960: 79–80.

⁶⁶ Rigo 1988: 13.

⁶⁷ Gerlach írt erről és ő megbízható forrás, hiszen bejáratos volt a Kantakuzénoszok köreiből Konstantinápolyban, ismerte Jeremiasz pátriárkát is, lásd Vakalópulosz 2000: 371. Szintén sokat elárul a kéziratok másolatok nagy száma, a szakemberek csak Leó *Oraculájából* mintegy ötven 16. századi másolatot ismernek, lásd Hadermann-Misguich 1997. Másrészt, amikor a „rómaiok” sorsa és különböző „hazug próféciaikkal” szembeni hiszékenységük felett siránkozik, myrai Máté közvetlen bizonyítékot szolgáltat arról, hogy az emberek tényleg hittek ezekben a jóslatokban, lásd Vincent 1998; Olar 2009.

⁶⁸ Hartung 1578. További adatokra Păun 2012a.

szemlélt Alekszej Mihajloviics cárnak ajánlotta.⁶⁹ Ugyanekkor két fontos esemény történt Havasalföldön és Moldvában: 1656-ban Gheorghe Ștefan vajda (1653–58) szerződést kötött a cárral, amelynek tető alá hozásában görög egyházi emberek játszottak kulcsszerepet; és Ligarídisz befejezte *Hreszmológion* című prófécia-gyűjteményét, amely az Oszmán Birodalom bukását egy „északról jövő szöke nemzethez” kötötte.⁷⁰ Ezzel egy időben keresett Mihnea – aki maga is osztotta az oszmán hatalom közelgő bukásáról szóló elképzeléseket – támogatást Velencénél a Porta elleni háborúhoz.⁷¹

Úgy tűnik, egyes görög, délszláv, havasalföldi és moldvai körök közös elképzelésekkel rendelkeztek, amelyek legfontosabb vonásait az abba vetett erős hit jelentette, hogy egyrészt közeleg az Oszmán Birodalom bukása, másrészt Oroszország vezetésével eljő a „keresztény (értsd: ortodox) birodalom” visszaállítása. Ebből a nézőpontból feltűnő Mihnea erősen ritualizált keresztes magatartásának nyilvánvaló eszkatológikus jelentősége: vajdai beiktatásakor nemcsak a „*baszileusz tón Romaión redivivus*” szerepét játszotta el, de annak szimbolikája értelmezhető volt az eljövendő Utolsó Császár allegóriájaként is.⁷² A hasonló gondolatok népszerűségét a balkáni világban tovább fokozták az orosz katonai sikerek és az ezek révén kialakuló meggyőződés, hogy az oszmán állam a gyors és végzetes hanyatlás szakaszába jutott.⁷³ Azov elfoglalása 1696-ban például egy ismeretlen szerzőt arra bírta, hogy Nagy Péternek – akárcsak Vláhosz Alekszejnek – egy „thriamvoszt”, győzelmi éneket ajánljon és az oszmánok elleni harcra buzdítsa a cárt. Stanislaw Reinhard Axtelmeyer 1698-ban, Nürnbergben kiadott *Prognostikonja* hasonló eszméket közvetített és a német tudós munkáját Ioánisz Komninosz azonnal lefordította görögre. 1709-ben a macedóniai Nauszából származó Anasztásziosz Mihaíl – aki később Cantemir titkára volt Oroszországban – Nagy Péter poltavai győzelmét dicsőítette.⁷⁴ Nem tudjuk, Cantemir 1711-es cselekedeteit befolyásolták-e ezek az írások, de későbbi munkáiból az derül ki, hogy alaposan ismerte őket.⁷⁵

⁶⁹ Argyriou 1982: 93; a munkát oroszra is lefordították: Kraft 1995: 80. A politikai kontextusban való felhasználására Păun 2012a.

⁷⁰ Argyriou 1982: 112; Teoteoi 2001; Olar 2009. Ligarídisz a cárnak ajánlotta: Suttner 1983. Gheorghe Ștefan szerződéséről: Tchentzova 2003. A papi személyek a havasalföldi és moldvai vajdák, illetve a cár és a kozákok közötti közvetítést végezték. Ebben a tárgyalásorozatban három ortodox pátriárka is szerepet kapott: a konstantinápolyi Parthéniosz (akit az oszmánok 1657 márciusában kivégeznek), a jeruzsálemi Paísziosz és az antiochiai Makáriosz Za'im. Lásd még Andreescu 1989: 241–242.

⁷¹ Kármán 2012.

⁷² Păun 2006.

⁷³ Karathanasis 1983: 45. 1688-ban Șerban Cantacuzino havasalföldi vajda, Cantemir apósa Iván és Péter cárokat „új Messiásoknak” nevezte, akik küldetése az „új fáraó”, vagyis a szultán hatalmának megtörése: Semionova 1962: 31.

⁷⁴ Karathanasis 1983: 48 (21. jegyzet), 49–50. Az 1711-es hadjárat alkalmával Oroszország megpróbálta a Porta ellen lázítani a balkáni ortodoxokat, lásd Vakalópulosz 1969; Píszisz 2009.

⁷⁵ Pippidi 1997; Lozovan 1983. Cantemir *A muszlim vallás rendszere avagy struktúrája* című, 1719 előtt latinul megírt és 1722-ben oroszul kiadott művének jelentős részét (a 3. könyvet)

AZ ADÓFIZETŐK LÁZADÁSA ÉS AZ OSZMÁN RENDSZER

Az eddig bemutatott adatok szórtsága és töredékessége ellenére úgy vélem, elég bizonyíték áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy kimondhassuk: a Porta keresztény alattvalói között mindig fennmaradtak a „Város” jövőbeli visszafoglalásával kapcsolatos reményeik. Alighanem itt találjuk a legnagyobb különbséget a kora újkori nézőpont és jelenlegi perspektívánk között: míg mi hozzá vagyunk szokva, hogy az oszmán uralmat közismert kezdettel és végponttal rendelkező történelmi realitásként lássuk, a 16–17. századi szemlélő számára csak egy átmeneti állapotnak tűnt, amelynek bármelyik pillanatban vége szakadhatott. Erre az attitűdre több példát találunk a balkáni területeken, mint Havasalföld és Moldova adófizető vajdaságaiban, ahol a politikai elitek saját érdekeiket is képviselték a rendszer fenntartásával. Ez indokolja általános ellenérzéseiket, sőt, szabotázsait a lázadásokkal szemben. Ezzel együtt is: míg törökellenes tervből nagyon sok született, keveset vittek át a gyakorlatba, mivel a vajdák tisztában voltak vele, hogy nem számíthatnak bojárjaik segítségére, sőt, számolniuk kell árulásukkal.⁷⁶

A „külföldi” vajdák teljesen más szemlélettel rendelkeztek személyes meggyőződéseiknek és korábbi életpályájuknak köszönhetően. Az oszmán hatalmi körökben vagy európai udvarokban nyert „kiképzésük” azonban kétélűnek bizonyult és ellentmondásos következményekkel járt. Egyrészt korábbi tapasztalataik révén rendelkezésükre álltak a hatalom megragadásához szükséges érvek és eszközök, illetve az elképzelések arról, hogyan használják azokat az oszmán és európai politika kontextusában. Másrészt viszont kevésbé ismerték saját országaik politikai kultúráját és tradícióit, és nem rendelkeztek lokális kapcsolathálóval, amely a helyiek bizalmának megnyeréséhez kellett volna – így utóbbiak gyakran oszmán ügynököknek tartották őket és harcias készülődésüket a törökök provokációjaként értékelték.⁷⁷ Háborújuk megindításakor a lázadó vajdák sokkal kevésbé számíthatnak a helybeliek támogatására, mint külső szövetségeseikre: az ő seregeik felvonulásának kellett volna meggyőznie a bojárokat is. Erre azonban ritkán került sor, ahogy azt Cantemir esete kiválóan mutatja.⁷⁸ Ugyanez a jelenség azonban gyanússá tette őket a törökellenes háborúban részt vevő keresztény hatalmak szemében is.⁷⁹ Így a lázadó vajdáknak hosszú időt és sok energiát kel-

a Konstantinápoly oroszok általi elfoglalásával kapcsolatos muszlim próféciáknak szentelte. Lásd Cantemir 1987; Căndea 1993.

⁷⁶ A havasalföldi bojárak reakciójára Mihnea terveivel szemben lásd Grecescu – Simonescu (eds.) 1960: 132–133; az 1711-es epizódra: Neculce 1980: 122.

⁷⁷ Ez látható mind Graziani, mind Mihnea esetében. Cantemirről lásd Neculce 1980: 116; Eremia 2008: 61–66.

⁷⁸ Iorga 1910; Pippidi 1980: 187–215; Lozovan 1979; Lemny 2009.

⁷⁹ A pápai követ, Comuleo (Komulović) bíboros úgy vélte, a törökellenes tervet nem kellene megosztani Mihállal, mivel az túlságosan is függ a szultántól, lásd Andreescu 1997: 228–229. Graziani javaslatait egy oszmánellenes háborúra a Habsburg diplomaták nem voltak hajlandók komolyan venni, mivel úgy vélték, hogy az oszmánok embere és maga is „törökké akar válni”, lásd Mesrobianu 1935: 132. Ugyanez állhatott annak hátterében, hogy mind Velence, mind Róma távolságot tartott Mihneával szemben, lásd Ciorănescu 1935.

lett meggyőzésre fordítaniuk, ami általában elég lehetőséget adott az oszmánoknak arra, hogy reagáljanak.

Az oszmánok reakciói elég hatékonyak voltak ahhoz, hogy a Porta ne tartsa szükségesnek az adófizetőikkel kapcsolatos általános elvei újragondolását. Vagyis a lázadások ellenére az oszmánok eléggé magabiztosak maradtak, továbbra is a „rotációs elvet” alkalmazták és a „rendszer emberei” közül választották ki jelöltjeiket a havasalföldi és moldvai trónra. Meg kell tehát kérdőjeleznünk Dimitrie Cantemir elméletét, amely szerint a Porta a lázadások miatt döntött úgy – közvetlenül Ștefan Petriceicu 1673-as árulása után –, hogy megfosztja a moldvaiakat az országban való uralkodás jogától és átadja azt a konstantinápolyi görögöknek.⁸⁰ Ahogy a fentiekben láthatjuk, addigra már a lázadások egy évszázados múlttal rendelkező, ciklikusan jelentkező jelenségnek számítottak, amelyeket a velük szembesülő oszmánok rövidtávú megoldásokkal kezeltek.

Az igazi változás két évtizeddel később következett be, amikor Cantemir – ezúttal helyes – beszámolója szerint a Porta úgy döntött: csak olyan személyeket nevez ki vajdáknak, akiknek háza és családja Konstantinápolyban van, és nincs katonai tapasztalatuk, vagyis konstantinápolyi görögöket, akik teljesen az oszmán állam hatalmától függtek.⁸¹ Az oszmánok tehát egyszerűen leszűkítették a választhatók körét arra a görög (vagy görögnek tartott) csoportra, amely már régen, a Kantakuzénoszok idejét követően lemondott a Porta elleni hadakozásról, pontosan azért, mert a rendszer másodlagos elitjeként funkcionált és annak köszönhette társadalmi státuszát.

A havasalföldi és moldvai elittel és a konstantinápolyi görög patríciusokkal ellentétben a balkáni keresztények mindent megnyerhettek és semmit sem veszíthettek – így a lázadó vajdák folyamatosan keresték támogatásukat. Ioană kivételével minden havasalföldi és moldvai lázadásnak komoly balkáni vetülete volt, amelyet a Porta elleni háborúban részt vevő európai hatalmak is számon tartottak. Az Alsó-Duna környékére indított katonai portyák funkciója csak részben volt az oszmán erők zaklatása, ennél sokkal fontosabb célja volt egy felkelés kirobbantása a helybéli keresztények között és a régió állandó feszültségben tartása.⁸² Sok esetben az egyház közvetített a havasalföldi és moldvai vajdák, illetve a balkáni régiók között és nem véletlen, hogy – amint a korábbiakban láttuk – a „lázadó vazallusok” közül többen is jó kapcsolatokat ápoltak egyházi körökkel és bizalmas tanácsadóik között papi személyek is megtalálhatók voltak.

A lázadó vajdák Balkán-politikáját regionális szinten ismételten kiegészítették a közös havasalföldi–moldvai oszmánellenes front létrehozására tett

⁸⁰ Cantemir 1996: 86.

⁸¹ Cantemir 1996: 86.

⁸² Mihály sikerei nagy népszerűségnek örvendtek a balkániak körében, lásd Pippidi 1976: 117. Graziani lázadásának balkáni vonatkozásairól Mesrobeanu 1935: 200–201. Mihnea követeli Rómában és Velencében is azt bizonygatták, hogy urukat a Dunától délre felesküdtöt embe-
rei várják és felkelést robbantanak ki érdekében. Legalább három bolgár emberéről tudunk: a ferences Gabriel Thomassyról, a kiprovaci Grigorijról és Peter Bakšićról, lásd Ciorănescu 1934: 21, 33–35, 43, 95–96.

kísérletek, amelybe – ha erre esély adódott – Erdélyt is megpróbálták bevonni.⁸³ A csoport megerősítése érdekében a Habsburg, lengyel, kozák és orosz szövetségek lehetőségét is figyelembe vették. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a havasalföldi és moldvai lázadások nem egyedi esetek voltak, hanem tudatos kísérletek arra, hogy a kereszténységet összekovácsolják a „hitetlenek” ellen, vagy gyakorlatban megvalósítsák az európai oszmánellenes terveket. A lázadó vajdák nagy része azzal is tisztában volt, hogy ezek a nyugat-európai törökellenes tervek nagyban kötődtek a Szentszék ortodox területeken megvalósuló missziós tevékenységéhez, így megpróbálták ehhez a realitáshoz alkalmazni politikájukat. Aront Rómában virtuális katolikusként kezelték, sőt, Comuleo bíboros szerint a vajda át is tért.⁸⁴ Graziani – aki maga is római katolikus volt, amíg a vajdai cím megszerzése érdekében át nem tért az ortodoxiára – támogatta a katolikus egyházat a magyarországi hódoltságban, illetve levelezett V. Pál pápával és a konstantinápolyi jezsuitákkal.⁸⁵ Végül úgy tűnik, Mihnea is hasonló irányba tájékozódott: a keresztény egyház újraegyesítése mellett érvelt, és maga is késznek mutatta magát a római hit felvételére.⁸⁶ Nyugodtan kijelenthetjük tehát, hogy az egységes kereszténység elképzelése, amelynek legfontosabb feladata a „hitetlenek” elleni háború volt, a keresztény Európát megosztó vallási és politikai konfliktusok ellenére sem tűnt el. Az oszmán uralom alatt élő ortodox világban ez az elképzelés továbbra is egyfajta „keresztes háborúk utáni keresztes háborúra” inspirált.⁸⁷ Mindezek értelmében akkor a két nézet, nyugaton a „megosztott kereszténység” és keleten „a Keresztény Egyház egységes teste” elképzelésének összeütközéséről kellene beszélnünk? Ezt természetesen még további vitáknak kell eldönteniük.⁸⁸

⁸³ Ioan első lépése az volt, hogy saját emberével, Vintilával váltotta fel Havasalföld oszmánbarát vajdáját, Alexandru Mirceát; míg Mihály sikeresen hozta Habsburg függésbe mindhárom vajdaságot. Graziani tervei szerint Havasalföldet Radu Șerbannak juttatta volna, míg Erdély fejedelme Homonnay György lett volna a protestáns és oszmánbarát Bethlen Gábor helyett. Mihnea cselekedeteit is a II. Rákóczi Györggyel és Constantin Șerbannal kötött szövetségének szélesebb kontextusában kell értékelnünk, míg Nagy Péter törökellenes terveiben Cantemir Moldváján kívül Constantin Brâncoveanu (1688–1714) Havasalföldje is fontos szerepet játszott.

⁸⁴ Andreescu 1997.

⁸⁵ Vasiliu 1930: 20–21; Mesrobeanu 1935: 136–137, 152, 176, 183–184, 199.

⁸⁶ Hurmuzaki 1886: 56–57, 65; Ciorănescu 1934: 26; Păun 2006: 270–272; Olar 2007–2008.

⁸⁷ Lásd a Ioan és Mihnea által választott azonos jelmondatot: Si Deus nobiscum, quis contra nos? Corfús 2001: 72; Păun 2006: 223.

⁸⁸ Géraud Poumarède például a 16–17. századi törökellenes hadjáratokat „közönséges”, tehát meglehetősen triviális tapasztalatnak tartja és komoly kétségei vannak az Oszmán Birodalom bukásával kapcsolatos jóslatok hitelességével és hatásával kapcsolatban: Poumarède 2004. Olivier Chaline jogosan mutatott rá, hogy nem világos, következtetései érvényesek-e a kelet- és közép-európai mentalitásra is: Chaline 2005: 581 (8. jegyzet).

FORRÁSOK

- Alberi, Eugenio 1840: *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Series 3, vol. 1. Firenze.
- Alberi, Eugenio 1855: *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*. Series 3, vol. 3. Firenze.
- Bănescu, Nicolae 1912: *Un poème grec vulgaire relatif à Pierre le Boiteux de Valachie*. Bucarest.
- Cantemir, Dimitrie 1987: *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*. (Trad., st. introd. și coment de Virgil Cândea, text rus îngrijită de Anca Irina Ionescu.) București.
- Cantemir, Dimitrie 1996: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomeno Senis, Moldaviae Principis*. (Ed. Câmpeanu, Ilieș – Pippidi, Andrei – Slușanschi, Dan.) București.
- Ciorănescu, Alexandru 1934: Documente privitoare la domnia lui Mihail Radu (1658–1659) culese mai cu seama din arhivele Venetiei. *Buletinul Comisiei Istorice a României* (13.) 25–180.
- Corfus, Ilie 2001: *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVI-lea și al XVII-lea*. București.
- Dujčev, Ivan 1935: *Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Imperio Turco nel sec. XVIIe sulla Guerra di Candia*. Roma.
- Grecescu, Constantin – Simonescu, Dan (eds.) 1960: *Istoria Țării Românești, 1290–1690. Letopisețul cantacuzinesc*. București.
- Hurmuzaki 1883: *Documente privitoare la Istoria Românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*. Supplement 1, vol. 1. 1518–1780. (Ed. Odobescu, Alexandru I. – Tocilescu, Grigore George) București.
- Hurmuzaki 1884: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 4, partea 1. 1600–1650. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1886: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 5, partea 2. 1650–1699. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1891: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 2, partea 1. 1451–1575. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Hurmuzaki 1897: *Documente privitoare la Istoria Românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. Vol. 9, partea 1. 1650–1747. [Ed. Slavici, Ioan] București.
- Iorga, Nicolae 1895: *Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor adunate din depozitele de manuscrise ale Apusului*. Vol. 1. București.
- Iorga, Nicolae 1899: Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria românilor. Al doilea memoriu. *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (21.) 197–251.
- Iorga, Nicolae 1902: *Studii și documente cu privire la istoria Românilor*. Vol. 4. *Legăturile Principatelor române cu Ardealul de la 1601 la 1699*. București.
- Neculce, Ion 1980: *Cronica lui Ion Neculce copiată de Ioasaf Luca. Manuscrisul "Mihail"*. (Ed. Mihail, Paul – Mihail, Zamfira) București.
- Pedani, Maria Pia 1996: *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato*. Vol. 14. *Relazioni inedite, Costantinopoli (1508–1789)*. Padova.

- Tappe, Eric D. 1964: *Documents Concerning Romanian History (1427–1601) Collected from the British Archives*. London – The Hague – Paris.
- Veress Endre 1937: *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*. Vol. 9. *Acte și scrisori (1614–1636)*. București.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexander, Paul J. 1985: *The Byzantine Apocalyptic Tradition*. Berkeley – Los Angeles.
- Andreescu, Ștefan 1975a: Familia lui Mihai Viteazul. In: Cernovodeanu, Paul – Rezachievici, Constantin (eds.): *Mihai Viteazul. Culegere de studii*. București, 225–241.
- Andreescu, Ștefan 1975b: Résurrection de Byzance ou unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (13.) 3. 367–378.
- Andreescu, Ștefan 1989: *Restitutio Daciae*. Vol. 2. *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*. București.
- Andreescu, Ștefan 1997: *Restitutio Daciae*. Vol. 3. *Studii cu privire la Mihai Viteazul*. București.
- Andreescu, Ștefan 2003: Michele il Bravo e l'idea di riedificazione dell'Impero bizantino: le testimonianze degli ambasciatori veneziani a Costantinopoli. In: Popescu, Grigore Arbore (ed.): *Dall'Adriatico al Mar Nero: Veneziani e Romeni, tracciati di storia comune*. Roma, 51–66.
- Argyriou, Astérios 1982: *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453–1821)*. Thessaloniki.
- Barkey, Karen 1994: *Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*. Ithaca – London.
- Barkey, Karen 1996: In Different Times. Scheduling and Social Control in the Ottoman Empire, 1550 to 1650. *Comparative Studies in Society and History* (38.) 3. 460–483.
- Berindei, Mihnea 1972: Le problème des 'Cosaques' dans la seconde moitié du XVIe siècle: A propos de la révolte de Ion Vodă, voievode de Moldavie. *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (13.) 3. 338–367.
- Cândea, Virgil 1993: Présage et eschatologie dans l'oeuvre de Démètre Cantemir. *Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen* (19–23.) 1–2. 73–78.
- Cazacu, Matei 1995–96: Stratégies matrimoniales et politiques des Cantacuzène de la Turcocratie (XVe–XVIe siècles). *Revue des Etudes Roumaines* (19–20.) 157–181.
- Cernovodeanu, Paul 2002: Dimitrie Cantemir la Constantinopol (1700–1710). Activitatea politică și culturală. In: Stahl, Paul H. (ed.): *Omagiu Virgil Cândea la 75 de ani*. București, 143–152.
- Chaline, Olivier 2005: Les théâtres de batailles dans le sud-est de l'Europe. *XVIIe siècle* (229.) 579–589.
- Ciorănescu, Alexandru 1935: Domnia lui Mihnea III (Mihail Radu), 1658–1659. *Buletinul Comisiei Istorice a României* (14.) 49–229.
- Congourdeau, Marie-Hélène 1999: Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues. In: Lellouch, Bernard – Yerasimos, Stéphane (eds.): *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*. Paris, 55–97.

- Coulter, Laura 1990: An Examination of the Status and Activities of the English Ambassadors to the Ottoman Porte in the Late Sixteenth and Early Seventeenth Centuries. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (28.) 57–87.
- Demény, Lajos – Cernovodeanu, Paul 1974: *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI–XVIII*. București.
- Denize, Eugen 2003: Români, Liga Sfântă și otomanii în epoca bătăliei de la Lepanto (1570–1574). *Studii și Materiale de Istorie Medie* (21.) 159–179.
- Dény, Jean 1936: Les pseudo-prophéties concernant les Turcs au XVIe siècle. *Revue des Etudes Islamiques* (10.) 2. 201–220.
- Eremia, Ion 2008: Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit și realitate. In: Bochmann, Klaus – Dumbravă, Vasile (Hrsg.): *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*. Leipzig, 57–79.
- Fagniez, Gustave 1889: Le Père Joseph et Richelieu: le projet de croisade (1616–1625). *Revue des Questions Historiques* (24.) 46. 5–59.
- Florescu, George D. – Pleșia, Dan 1972: Mihai Viteazul – urmaș al împăraților bizantini. *Scripta Valachica* (4.) 131–161.
- Gemil, Tahsin 1991: *Români și otomanii în secolele XIV–XVI*. București.
- Georgescu, Elvira 1934: Trois princes roumains et le projet de croisade du Duc de Nevers. *Revue Historique du Sud-Est Européen* (9.) 10–12. 337–341.
- Golub, Ivan 1976: Contribution à l'histoire des relations de Križanić avec ses contemporains (1651–1658). In: Eekman, Thomas – Kadić, Ante (eds.): *Juraj Križanić (1618–1683) Russophile and Ecumenic Visionary*. The Hague – Paris, 91–146.
- Gorovei, Ștefan S. 1976: *Mușatinii*. București.
- Göllner, Carol 1935–36: La Milice Chrétienne, un instrument de croisade au XVIIe siècle. *Mélanges de l'Ecole Roumaine en France* (13.) 58–118.
- Göllner, Carl 1961–1968: *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts*. Bd. 1–2. Bucharest – Berlin – Baden-Baden.
- Göllner, Carol 1968: Beziehungen der Rumänischen Wojewoden Radu Șerban, Nicolae Pătrașcu und Gaspar Gratiani zur Milice Chrétienne. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (6.) 71–83.
- Hadermann-Misguich, Lydie 1997: Le livres d'oracles illustres par Georges Klontzas. Leur chronologie. *Zograf* (26.) 133–138.
- Hartung, Johann 1578: *Bibliotheca sive Antiquitates Urbis Constantinopolitanae*. Argentorati.
- Hasziótság, Joánisz K. 1970: *I Élinesz szttisz paramonész tisz navmahiasz tisz Navpáktu*. Thesaloníki.
- Hirschman, Albert O. 1970: *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge. (Magyar kiadása: *Kivonulás, tiltakozás, hűség. Hogyan reagálnak vállalatok, szervezetek és államok hanyatlására az érintettek?* [Ford. Csontos László és Mezei I. György]. Budapest, 1995.)
- Jordan, Alexandru 1936: Mihai Viteazul în folklorul balcanic. *Revista Istorică Română* (6.) 361–381.
- Jorga, Nicolae 1904: Nichifor Dascălul exarh patriarhal și legăturile lui cu țările noastre (1580–1599). *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (27.) 183–200.

- Iorga, Nicolae 1910: Carol al XII-lea, Petru cel Mare și țerile noastre (1709–1714). *Analele Academiei Române: Memoriile Secției Istorice*. Series 2. (33.) 57–127.
- Iorga, Nicolae 1919: Sfântuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul. *Revista istorică* (5.) 1–2. 26–35.
- Iorga, Nicolae 1936: La France dans le Sud-Est de l'Europe (I). *Revue Historique du Sud-Est Européen* (12.) 1–3. 21–68.
- Iorga, Nicolae 1998: *Istoria Românilor*. Vol. 5. *Vitejii*. Ediția a II-a. Coord. Constantin Rezachievi. București (első kiadás 1937).
- Iorga, Nicolae 2000: *Istoria Românilor*. Vol 6. *Monarhii*. Ediția a II-a. Coord. Ștefan Andreescu. București (első kiadás 1937).
- Karathanászisz, Athanasziosz E. 1971: Epanasztatikész kinízisz sztin Pelopóniszó szta 1659. *Peloponizsiaká* (7.) 239–260.
- Karathanasis, Athanasios E. 1983: Pierre le Grand et l'intelligentia grecque (1685–1740). In: *Les relations gréco-russes pendant la domination turque et la guerre d'indépendance grecque. Premier colloque*. Thessaloniki, 43–50.
- Kármán Gábor 2012: The Networks of a Romanian Pretender in Constantinople. The Contacts of the Future Voievod Mihail Radu 1654–1657. In: Kármán, Gábor – Păun, Radu G. (eds.): *Europe and the Ottoman World. Exchanges and Conflicts (16th–17th Centuries)*. (megjelenés előtt).
- Katsiardi-Hering, Olga 2009: Von den Aufständen zu den Revolutionen christlichen Untertanen des Osmanischen Reiches in Südosteuropa (ca. 1530–1821): Ein Typologisierungsversuch. *Südost-Forschungen* (68.) 96–137.
- Kiriakú, Katerína 1995: *Oí Isztoriméni hrizii ton Leondú sz' tú Szofú hirógrafi parádoszi ké ekdódisz katá túsz IE–ITh éonesz*. Athína.
- Kraft, Ekkehard 1995: *Moskaus griechisches Jahrhundert. Russisch–griechische Beziehungen und metabyzantinischer Einfluss, 1619–1694*. Stuttgart.
- Kramers, Johannes Hendrik 1993: Müteferrika. In: Bosworth, C. E. et al (eds.): *The Encyclopaedia of Islam. Vol. 7. Miř–Naz*. Leiden – New York, 794.
- Lemny, Ștefan 2009: *Les Cantemir. L'aventure européenne d'une famille princière au XVIIIe siècle*. Paris.
- Lozovan, Eugen 1979: Une faillite diplomatique: l'alliance de D. Cantemir avec Pierre le Grand (1711). *Buletinul Bibliotecii Române: Freiburg im Bresgau* (7.) 1–36.
- Lozovan, Eugen 1983: D. Cantemir: Monarchiarum physica examinatio. *Romansk Institut Københavns Universitet* (113.) 1–21.
- Luca, Cristian 2007: *Țările Române și Veneția în secolul al XVII-lea*. București.
- Manea-Grgin, Castilia 2006: Neobičan knez na moldavskom prijestolju: Hrvat Gašpar Graziani (1619–1620.). *Povijesni prilozi* (30.) 51–77.
- Mango, Cyril 1960: The Legend of Leo the Wise. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* (6.) 59–93.
- Maxim, Mihai 1993: *Țările Române și Înalta Poartă. Cadrul juridic al relațiilor româno-otomane în evul mediu*. București.
- Mesrobianu, Anton 1935: Nuovi contributi sul vaivoda Gaspare Graziani e la guerra turco-polacca del 1621. *Diplomatarium Italicum* (3.) 126–239.
- Miller, Gregory James 1994: *Holy War and Holy Terror. Views of Islam in German Pamphlet Literature*. (Kiadatlan PhD-disszertáció.) Boston University, Boston.

- Minea, Ilie 1932–33: Aron Vodă și vremea sa. *Cercetări istorice* (8–9.) 104–184.
- Miyamoto, Yoko 1993: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apocalypticism in the Sixteenth Century. *Journal of Turkish Studies* (17.) 125–145.
- Olar, Ovidiu-Victor 2007–2008: Orthodoxie et politique I. Le Synode de Târgoviște (Janvier 1659). *Archæus: Etudes d'Histoire des Religions* (11–12.) 177–204.
- Olar, Ovidiu-Victor 2009: Profeție și istorie. Note asupra câtorva manuscrise călătoare prin Țările Române (Matei al Mirelor și Paisie Ligaridi). In: Stănculescu, Ileana (coord.): *Manuscrite bizantine în colecții bucureștene / Byzantine Manuscripts in Bucharest Collections*. București, 35–46.
- Olivieri, Achille 1974: Il significato escatologico di Lepanto nella storia religiosa del Mediterraneo del Cinquecento. In: Benzoni, Gino (ed.): *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*. Firenze, 257–276.
- Panaite, Viorel 1997: *Pace, război și comerț în Islam. Țările Române și dreptul otoman al popoarelor (secolele XV–XVII)*. București.
- Panaite, Viorel 2000: *The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers*. Boulder.
- Panaiteșcu, Petre P. 1936: *Mihai Viteazul*. București.
- Papadópulosz, Sztéfanosz I. 1966: *I kíniszi tu Dúka tu Nevér Karólu Gonzága ja tin ape-lefthéroszi ton valkanikón laón (1603–1625)*. Theszaloníki.
- Păun, Radu G. 2001: La circulation des pouvoirs dans les Pays Roumans au XVIIe siècle. Repères pour un modèle théorique. *New Europe College Yearbook 1998–1999*. București, 265–310.
- Păun, Radu G. 2003: *Pouvoirs, offices et patronage dans la Principauté de Moldavie au XVIIe siècle. L'aristocratie roumaine et la pénétration gréco-levantine*. (PhD diss.) École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris.
- Păun, Radu G. 2006: Pouvoir, Croisade et Jugement Dernier au XVIIe siècle. Le vécu et l'invisible. In: Biliarsky, Ivan (Hrsg.): *Ius et Ritus. Rechtshistorische Abhandlungen über Ritus, Macht und Recht*. Sofia, 213–283.
- Păun, Radu G. 2012a: Enemies Within. Networks of Influence and the Military Revolts against the Ottoman Power (Moldavia and Wallachia, Sixteenth–Seventeenth Centuries). In: Kármán, Gábor – Kunčević, Lovro (eds.): *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth–Seventeenth Centuries*. Leiden (megjelenés előtt).
- Păun, Radu G. 2012b: Well-born of the Polis. The Ottoman Conquest and the Reconstruction of the Greek Orthodox Elites under Ottoman Rule (15th–17th Centuries). In: Born, Robert – Jagodzinski, Sabine (Hrsg.): *Türkenkriege und Adelskultur in Ostmitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Ostfildern (megjelenés előtt).
- Pertusi, Agostino 1988: *Fine di Bisanzio e fine del mondo: significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente*. A cura di Enrico Morini. Roma.
- Pierozzi, Letizia 1994: La vittoria di Lepanto nell' escatologia e nella profezia. *Rinascimento* (34.) 317–363.
- Pierre, Benoist 2005: Le père Joseph, l'Empire Ottoman et la Méditerranée au début du XVIIe siècle. *Cahiers de la Méditerranée* (71.) online: <http://cdlm.revues.org/index968.html> (Utolsó letöltés: 2011. április 11.)

- Pippidi, Andrei 1975: Résurrection de Byzance ou unité politique roumaine? L'option de Michel le Brave. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (13.) 3. 367–378.
- Pippidi, Andrei 1976: Au sujet des peuples de l'Europe du Sud-Est dans la politique internationale à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle. *East European Quarterly* (10.) 1. 113–125.
- Pippidi, Andrei 1980: *Hommes et idées du sud-est européen à l'aube de l'âge moderne*. Bucarest – Paris.
- Pippidi, Andrei 1981: Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave. *Revue Roumaine d'Histoire* (23.) 4. 41–62.
- Pippidi, Andrei 1997: La décadence de l'Empire ottoman comme concept historique de la Renaissance aux Lumières. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (35.) 1–2. 5–21.
- Píszisz, Nikolász 2009: Tropész tisz „rokíszisz prozdokiasz” szta hrónia tu Megálu Pétru. *Mnímon* (30.) 37–60.
- Podea, Ioan I. 1938: A Contribution to the Study of Queen Elisabeth's Eastern Policy (1590–1593). In: Marinescu, Constantin (publ.): *Mélanges d'Histoire Générale*. Bucarest, 423–477.
- Poumarède, Géraud 2004: *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*. Paris.
- Randa, Alexander 1964: *Pro Respublica Christiana. Die Walachei im 'Langen' Türkenkrieg der Katholischen Universalmächte (1593–1606)*. München.
- Reinhard, Wolfgang 1996: Power Elites, State Servants, Ruling Classes and the Growth of State Power. In: Reinhard, Wolfgang (ed.): *Power Elites and State Building*. Oxford, 1–18.
- Rigo, Antonio 1988: *Oracula Leonis. Tre manoscritti Greco-veneziani degli oracoli attribuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio (Bodl. Baroc. Marc. gr. VII. 22, Marc. gr. VII.2)*. Venezia.
- Rigo, Antonio 1996: L'opera 'profetica' di Francesco Barozzi tra Creta e Venezia. In: Rusconi, Roberto (ed.): *Storia e figure dell'Apocalisse fra '500 e '600*. Roma, 77–106.
- Şahin, Kaya 2010: Constantinople and the End Time. The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour. *Journal of Early Modern History* (14.) 317–354.
- Semionova, Lidia E. 1962: Stabilirea legăturilor diplomatice permanente între Țara Românească și Rusia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. *Romanoslavica* (5.) 29–51.
- Setton, Kenneth M. 1984: *The Papacy and the Levant (1204–1571)*. Vol. 4. *The Sixteenth Century from Julius III to Pius V*. Philadelphia.
- Setton, Kenneth M. 1992: *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*. Philadelphia.
- Šimeček, Zdeněk 1978: Ottoman Expansion in Czech Reports of the 16th and the Beginning of the 17th Century. In: Cesar, Jaroslav (ed.) *Ottoman Rule in Middle Europe and Balkan in the 16th and 17th Centuries*. Prague, 252–287.
- Ștefănescu, Iulian 1942: Epopeia lui Mihai Viteazul în lumea greco-rusească în secolii XVII și XVIII. In: Uő.: *Opere istorice*. București, 79–109.
- Stoy, Manfred 1984: Das Wirken Gaspar Gracianis (Grațianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4 Februar 1619. *Südost-Forschungen* (43.) 49–122.

- Suttner, Ernst Christoph 1983: Panteleimon (Paisios) Ligarides und Nicolae Milescu. Ein Beitrag zur Frage nach der Offenheit des wallachischen Fürstentums für das Bildungsgut der Zeit im zweiten Drittel des 17. Jahrhunderts. *Kirche im Osten* (26.) 73–94.
- Tamborra, Angelo 1961: *Gli stati italiani e il problema turco dopo Lepanto*. Firenze.
- Tăpkova-Zaimova, Vasilka – Miltenova, Anisava 2011: *Historical and Apocalyptic Literature in Byzantium and Medieval Bulgaria*. Sofia.
- Tchentzova, Vera G. 2003: Dionysos Iviritis et les pourparlers entre la Moldavie et la Russie en 1656. In: Căndea, Ionel – Cernovodeanu, Paul – Lazăr, Gheorghe (ingr.): *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*. Brăila, 581–605.
- Teoteoi, Tudor 2000: L'Europe confessionnelle dans l'Oracle inédit de Paisios Ligaridis. *Nouvelles études d'histoire* (10.) 91–96.
- Teoteoi, Tudor 2001: La tradition byzantine de l'Oracle inédit de Paisios Ligaridis. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* (39.) 19–26.
- Tomadákisz, Nikólaosz B. 1975: O Ikumenikósz Patriárhisz Joaníkiosz V' apó Iraklíasz. *Lakoniké Szpudé* (2.) 127–161.
- Tsirpanlis, Constantine N. 1985: A Prosopography of Jeremias Tranos (1536–1595) and His Place in the History of the Eastern Church. *The Patristic and Byzantine Review* (4.) 3. 155–173.
- Turner, C. J. G. 1968: An Oracular Interpretation Attributed to Gennadius Scholarios. *Elliniká* (21.) 40–47.
- Vakalópulosz, Apósztolosz E. 1969: O Mégasz Pétrosz kaí oi Ellinesz katá tá téli tú 17. kaí tisz arhész 18. aí. *Episztimonikí Epetirisz tisz Filozofikisz Ekszolász tú Arisztoteleíu Panepisztimíon Thesaloníkisz* (11.) 245–259.
- Vakalópulosz, Apósztolosz E. 2000: *Próimoi apeleutherotikoí amónesz tón Ellínon katá tin Othomanokratía (1453–1669)*. Athína.
- Várkonyi Gábor 2004: Kolozsvár – Isztambul – London, 1594. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*. Budapest, 73–88.
- Vasiliu, Virginia 1930: Il principato moldavo e la curia papale fra il 1606–1620. *Diplomatarium Italicum* (2.) 1–71.
- Vincent, Alfred 1995: From Life to Legend. The Chronicles of Stavrinós and Palamidis on Michael the Brave. *Thesaurismata* (25.) 165–238.
- Waugh, Daniel C. 1975: *Diplomatic Channels as a Source for Foreign News in Muscovy*. A “Conference of Muscovite History”-n (1975. szeptember 1–4.) tartott előadás, online: <http://faculty.washington.edu/dwaugh/publications/diplsourcesfornews-oxfordpaper1975> (Utolsó letöltés: 2012. május 2.)
- Xivrey, Bernard de 1840–1841: Mémoire sur une tentative d'insurrection organisée dans le Magne de 1612 à 1619 au nom du Duc de Nevers. *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes* (2.) 532–553.
- Zlatar, Zdenko 1992: *Our Kingdom Come. The Counter-Reformation, the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. Boulder.
- Zlatar, Zdenko 1995: *The Slavic Epic. Gundulić's Osman*. New York.